

Inventering av vattenanknutna kulturmiljöer

Ätran biflöden från Fegen, Assman uppströms Ätran och Nissan uppströms Färgaryd

Rapport 2023:51

Länsstyrelsen
Västra Götaland

Titel: Inventering av vattenanknutna kulturmiljöer – Ätran biflöden från Fegen, Assman
uppströms Ätran och Nissan uppströms Färgaryd
Utgivare: Länsstyrelsen Västra Götaland
Rapportansvarig: Mattias Libeck, Väg & Miljö
Foto: Mattias Libeck, Väg & Miljö
Foto framsida: Kontrolltavlor i Furulunds kraftstation.
Rapport: 2023:51
Dnr: 436-50546-2022
ISSN: 1403-168X
Mer information hittar du på: lansstyrelsen.se/vastragotaland/

Sammanfattning

På uppdrag av Länsstyrelsen i Västra Götaland har Väg & Miljö AB under 2023 utfört en inventering av vattenanknutna kulturmiljöer i gamla Älvsborgs län, i kommunerna Svenljunga och Tranemo. Inventeringen har sin bakgrund i ett mångårigt arbete med kunskapsunderlag avseende kulturmiljöer vid vattendrag liksom den nationella planen för omprövning av vattenkraft (NAP). De inventerade objekten, vilka har valts ut av Länsstyrelsen, är kopplade till provningsgrupperna Ätran biflöden från Fegen, Assman uppströms Ätran och Nissan uppströms Färgaryd. De två förstnämnda är belägna i Ätrons åtgärdsområde. Den sistnämnda är belägen i Nissans åtgärdsområde.

I arbetet har det ingått att genomföra ett platsbesök för fotodokumentation och nulägesbeskrivning. Fältarbetet utfördes under perioden 9 maj–20 juni 2023. Därutöver har en kortfattat historik tagits fram och en kulturhistorisk värdering genomförts. Det kulturhistoriska värdet handlar om miljöns potential att förmedla förståelse och kunskap om historiska händelser och sammanhang.

Inom provningsgruppen Ätran biflöden från Fegen har sex miljöer inventerats, belägna vid Lillån, Drägvedsåsån, Ekedalsån och Götshults kanal samt sjöarna Fegen och Kalvsjön. Vid tre av dessa finns en pågående elproduktion. Två av miljöerna har bedömts ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Inom provningsgruppen Assman uppströms Ätran har 14 olika miljöer inventerats, belägna vid Assman, Jälmån, Musån, Åsarpsån samt Sämsjön. Vid elva av dessa bedrivs elproduktion. Fyra av de inventerade miljöerna har bedömts ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Inom provningsgruppen Nissan uppströms Färgaryd har två miljöer inventerats, belägna vid Lagmanshagasjön och Västerån. Vid den ena bedrivs elproduktion. En av miljöerna har bedömts ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Innehåll

Inledning.....	5
Bakgrund.....	5
Uppdrag	5
Modell för kulturhistorisk värdering.....	6
Prövningsgrupp Ätran biflöden från Fegen.....	8
Prövningsgrupp Assman uppströms Ätran	8
Prövningsgrupp Nissan uppströms Färgaryd	8
Inventering av vattenanknutna kulturmiljöer	12
Drägveds kvarn	12
Ekefors fall	16
Mölneby kraftverk	19
Fegens regleringsdamm.....	23
Kalvsjöns regleringsdamm	26
Götshults regleringsdamm.....	29
Sämsjöns regleringsdamm	32
Åsarps kvarn.....	35
Grytteredssjöns regleringsdamm	39
Ods kvarn	42
Nyfors kvarn.....	46
Rydfors kvarn	50
Björdsdamms kraftverk.....	54
Sågbackens kraftverk	58
Furulunds kraftverk.....	61
Marjebosjöns regleringsdamm	65
Strömsfors kraftverk	68
Åstafors kraftverk	74
Fredriksborgs kraftverk.....	79
Assmebro kraftverk.....	84
Kvarntorps kvarn.....	87
Skogsfors regleringsdamm.....	91
Källförteckning	94
Skriftliga källor	94
Arkiv	95

Inledning

Bakgrund

Länsstyrelsen i Västra Götalands län har under flera år arbetat med att ta fram kunskapsunderlag om kulturmiljöer vid vattendrag. Ämnet har nu aktualiserats och intensifierats ytterligare med anledning av den nationella planen (NAP) för omprövning av vattenkraft som utarbetats av Havs- och vattenmyndigheten, Energimyndigheten och Svenska kraftnät under 2019. Den 25 juni 2020 tog regeringen beslut om landets prövningsgrupper och tidsplan för dessa. Enligt nytt regeringsbeslut (SFS: 2023:4) har tidsplanen framflyttats 12 månader med ikraftträdande 2023-01-30. Detta gäller för samtliga prövningsgrupper där tiden för att ge in en ansökan till domstolen ännu inte passerats.

Den största delen av länets vattenkraft utgörs av småskaliga verksamheter och har i många fall ursprungligen utgjort verksamheter som syftar till annat än elproduktion. Av denna anledning har underlag från kulturmiljöinventeringar varit en viktig del av handläggningsarbetet för att kunna bedöma konsekvenser vid eventuella biotopvårdande åtgärder. Vissa inventeringar har genomförts tidigare med detta syfte men inte heltäckande för hela länet.

Uppdrag

Uppdraget har bestått av inventering i fält av 22 vattenanknutna kulturmiljöer inom tre prövningsgrupper: Ätran biflöden från Fegen, Assman uppströms Ätran och Nissan uppströms Färgaryd. Inventeringsområdet omfattar stora delar av Svenljunga och Tranemo kommuner. De miljöer och objekt som har inventerats utgörs huvudsakligen av dammanläggningar och kvarstående byggnader med eller med tidigare vattenanknutna verksamheter, såsom kvarnar, sågar och kraftverk. Samtliga miljöer har dokumenterats i fält och därefter värderats utifrån Västra Götalands läns modell för kulturhistorisk värdering av vattenförekomster, kulturmiljöer och anläggningar vid vattendrag. I uppdraget har även arkiv- och litteraturstudier ingått. Fältarbetet utfördes under perioden 9 maj–20 juni 2023.

Modell för kulturhistorisk värdering

Värderingsmodellen som använts vid inventeringen följer Länsstyrelsen Västra Götalands modell för värdering av vattenförekomster, inventerade kulturmiljöer och anläggningar som tagits fram i samband med projektet VaKul - Vattenförvaltning och Kulturmiljö i Västerhavets vattendistrikt.

De dokumenterade kulturmiljöerna värderas utifrån fyra värdeklasser:

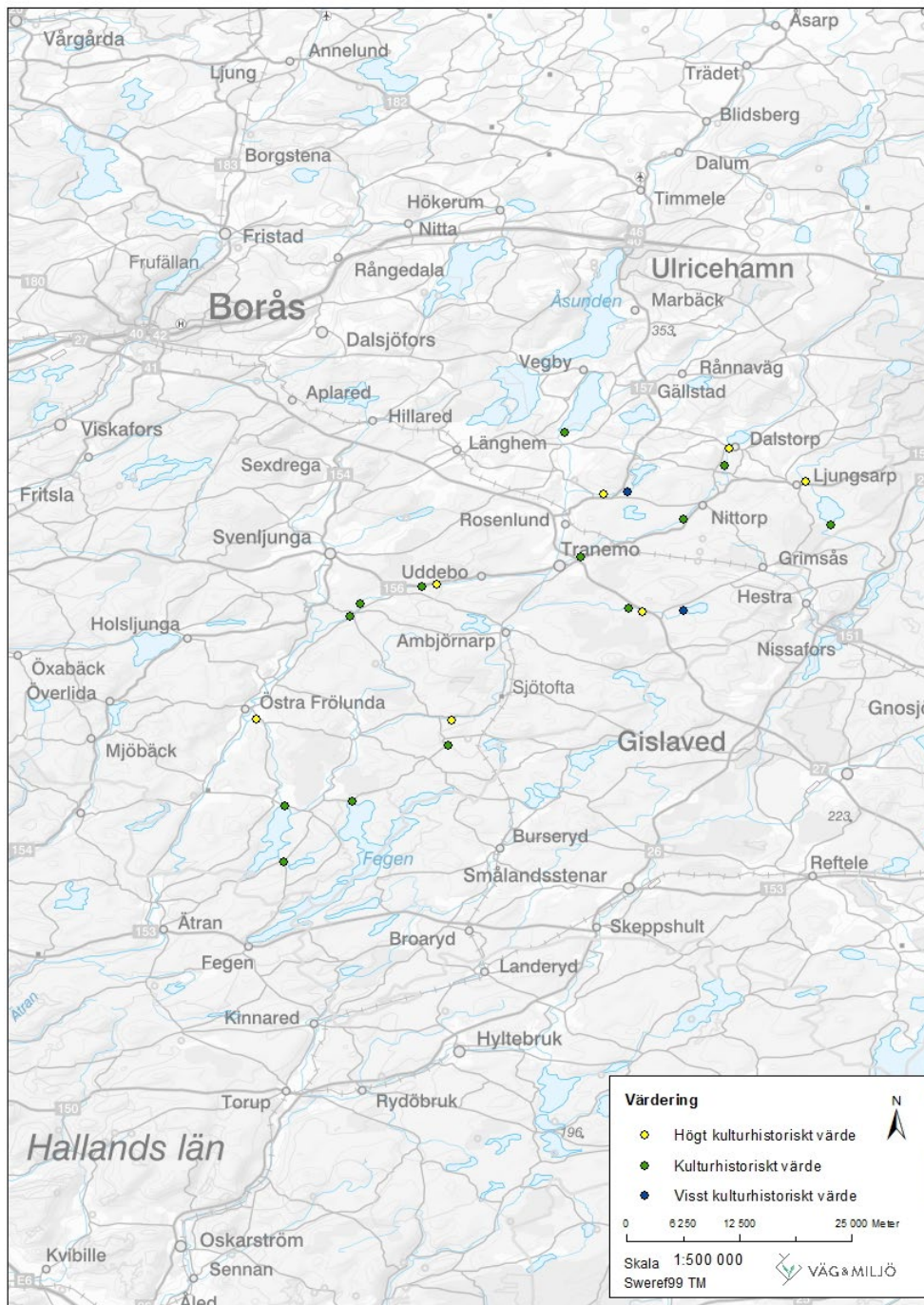
1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde

Vid ett mycket högt kulturhistoriskt värde är miljön särskilt välbevarad och sammanhållen. Anläggningen, byggnaden såväl interiört som exteriört, lämningen, vattenvägar och den omkringliggande helhetsmiljön förmedlar en tydlig och bred historisk förståelse för vattnet som kraftkälla. Miljön går att koppla till ett historiskt sammanhang.

Vid ett högt kulturhistoriskt värde är miljön, byggnaden eller lämningen välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa egenskaper är förändrade eller borta, men kulturmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang.

Vid ett kulturhistoriskt värde kan vissa beståndsdelar saknas i miljön, byggnaden eller lämningen men den kan som företeelse ändå vara betydelsefull för den historiska förståelsen och bidrar till att tydliggöra ett kulturhistoriskt sammanhang.

Vid ett visst kulturhistoriskt värde är miljön, byggnaden eller lämningen raserad, splittrad eller så mycket förändrad att den historiska kontexten är svårtydd. Enstaka egenskaper kan bära ett kulturhistoriskt värde men anläggningen saknar flera beståndsdelar som har betydelse för förståelsen av det kulturhistoriska sammanhanget.

Samtliga inventerade objekt utifrån kulturhistorisk värdering.

Prövningsgrupp Ätran biflöden från Fegen

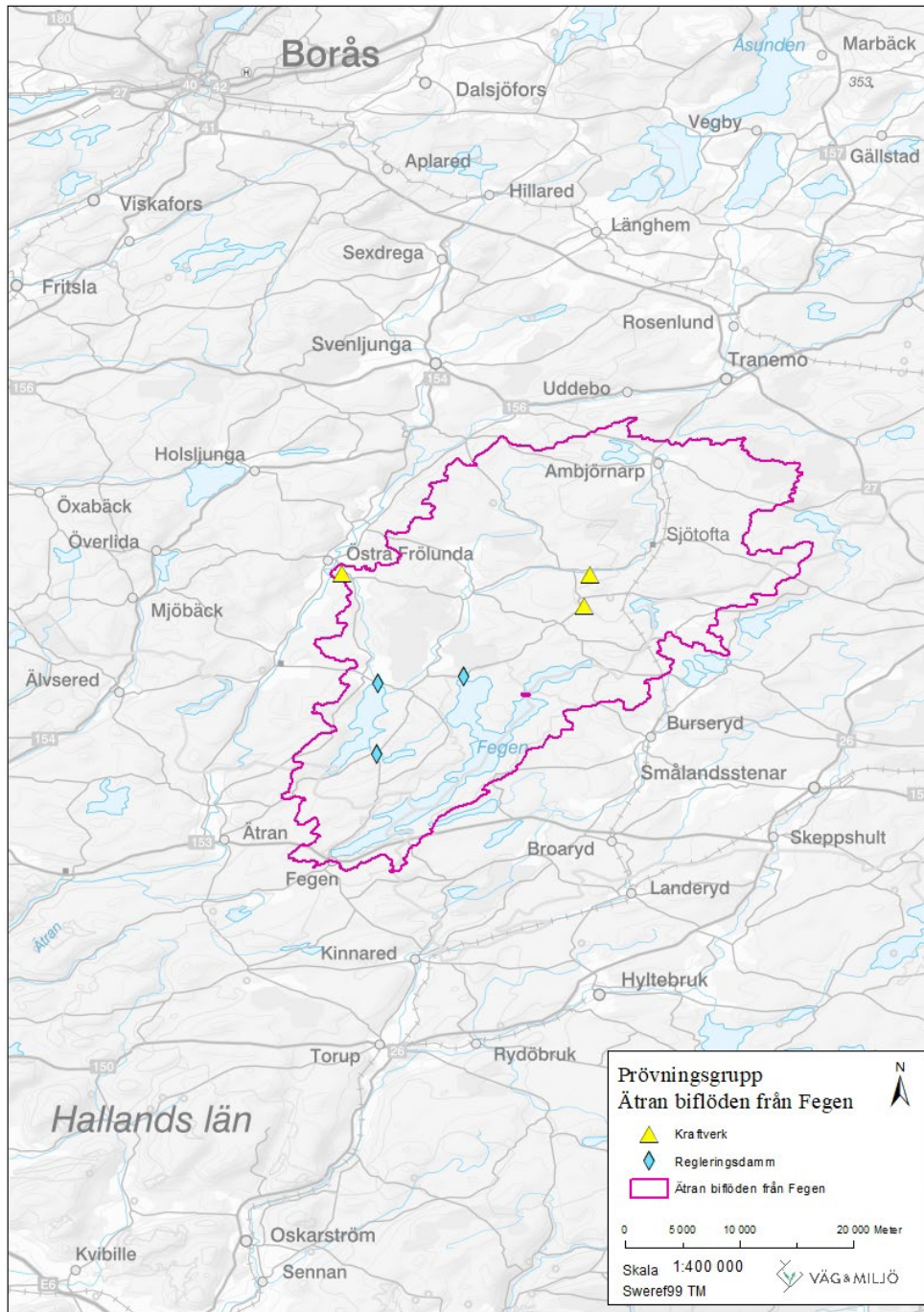
Prövningsgruppen Ätran biflöden från Fegen ligger inom Ätrans åtgärdsområde och omfattar delar av Hallands, Jönköpings och Västra Götalands län. Huvuddelen ligger i Västra Götalands län och kommunerna Svenljunga och Tranemo. De i inventeringen berörda sjöarna och vattendragen är Fegen, Kalvsjön, Nordre och Söndre Svansjön samt Drägvedsåån, Ekedalsåån, Spångåån, Götshults kanal samt Lillåån. Den sistnämnda mynnar i Ätran.

Prövningsgrupp Assman uppströms Ätran

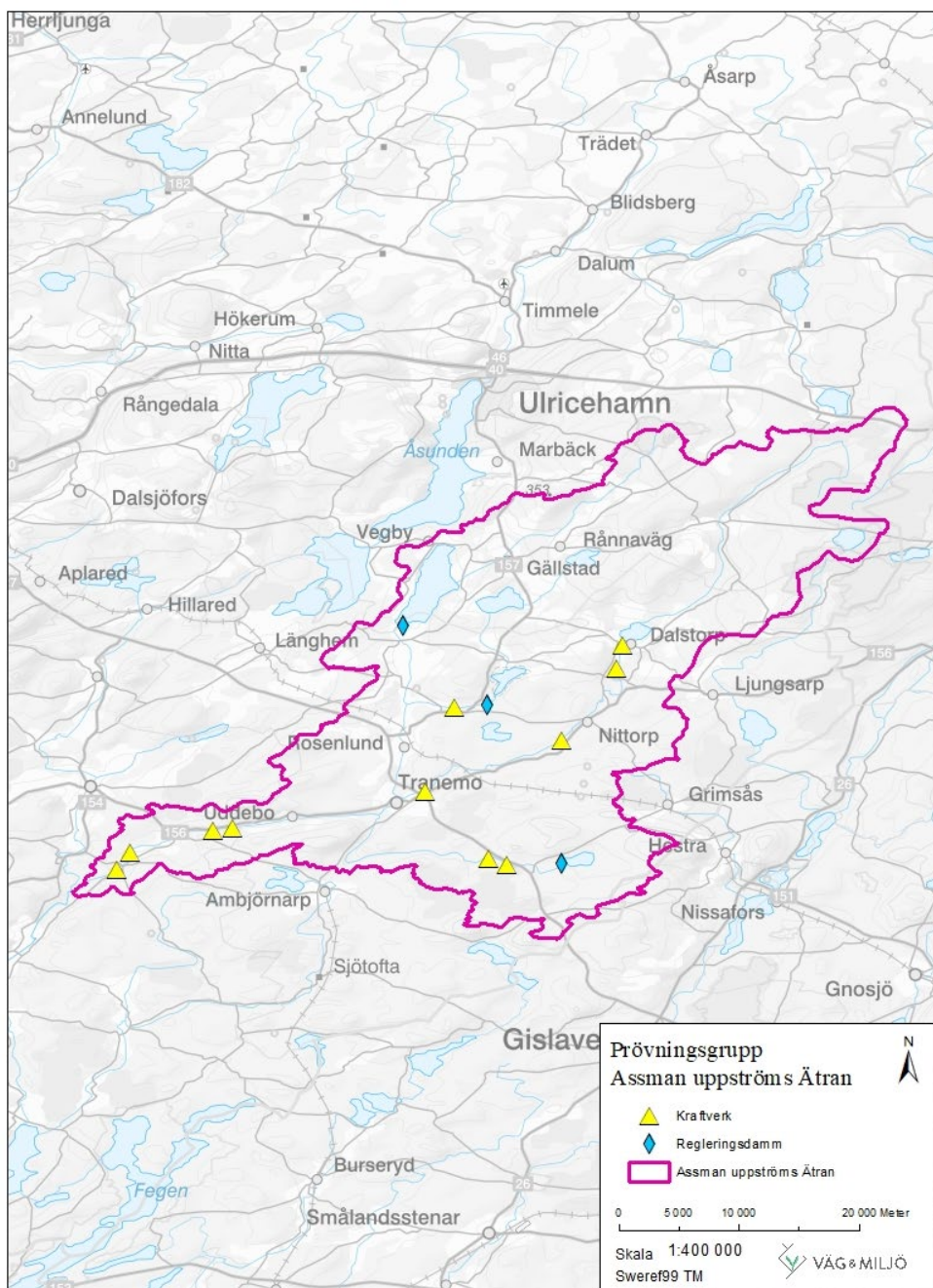
Prövningsgruppen Assman uppströms Ätran ligger inom Ätrans åtgärdsområde och omfattar i huvudsak enbart Västra Götalands län och kommunerna Svenljunga och Tranemo. De i inventeringen berörda sjöarna och vattendragen är Sämsjön, Dalstorpssjön, Grytteredssjön och Marjebosjön samt Sämåån, Åsarpsåån, Jälmåån, Musåån och Assman. Den sistnämnda mynnar i Ätran.

Prövningsgrupp Nissan uppströms Färgaryd

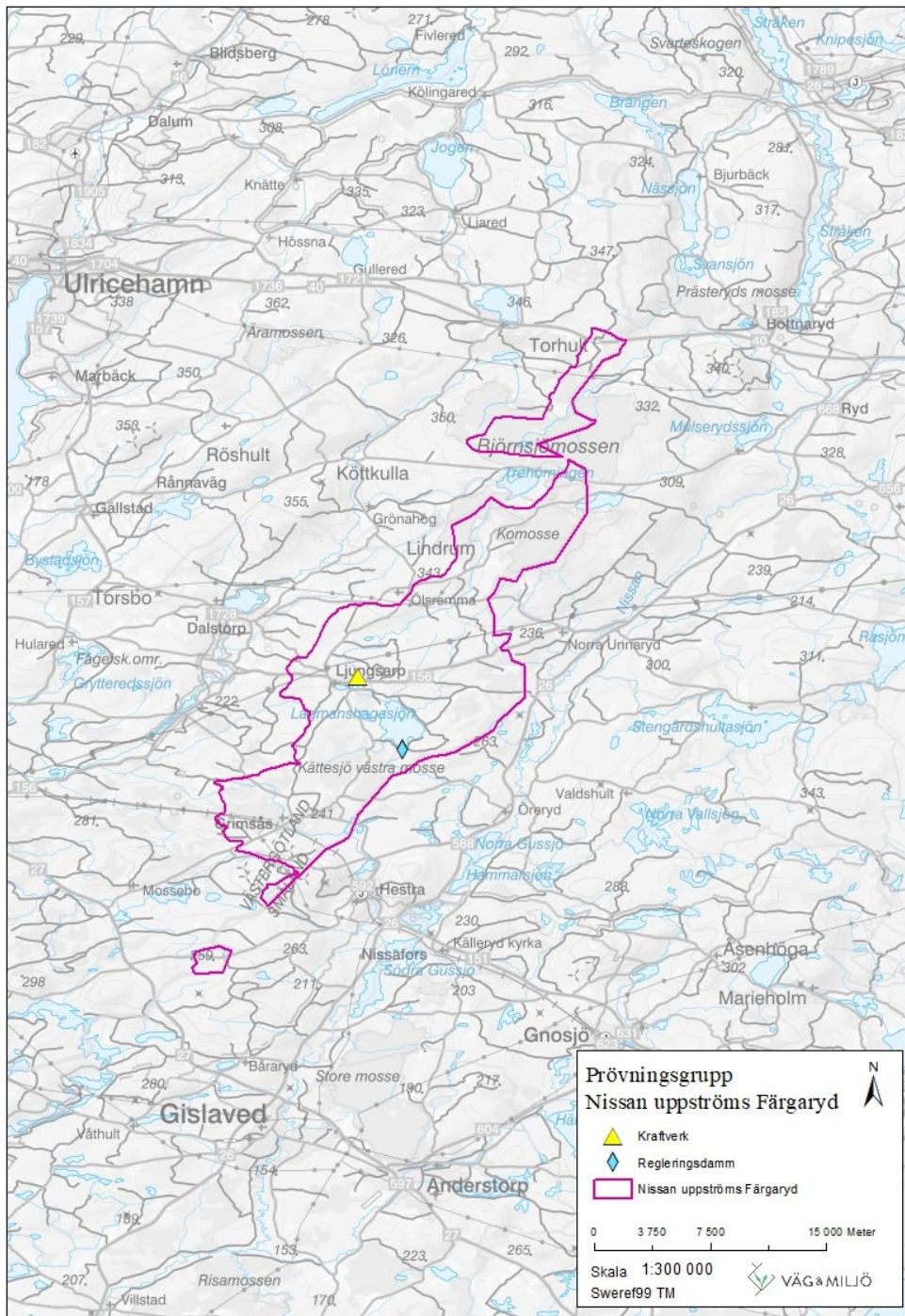
Prövningsgrupp Nissan uppströms Färgaryd ingår i Nissans åtgärdsområde och omfattar delar av både Västra Götalands län och Jönköpings län. De delar som ligger i Västra Götalands län är belägna i kommunerna Ulricehamn och Tranemo varav enbart den senare berörs av genomförd inventering. De inventerade miljöerna ligger vid Västerån och Lagmanshagasjön.

Objekt inom prövningsgruppen Åtran biflöden från Fegen.

Karta över inventerade objekt i prövningsgruppen Assman uppströms Ätran.

Karta över inventerade objekt i prövningsgruppen Nissan uppströms Färgaryd och de områden som hör till Västra Götalands län.

Inventering av vattenanknutna kulturmiljöer

Drägveds kvarn

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Drägved 1:6 och 1:8

Verksamhet: Kraftverk

Till vänster i bild Drägveds kvarn med tillbyggd kraftstation. Till höger ett tidigare såghus med kraftstation i bottenvåningen.

Anläggningsbeskrivning

Drägveds kvarn är belägen intill Drägvedsån, strax väster om Dräggsjön. Vid fallet i Drägved finns två kraftstationer, en på vardera sida om ån. Den ena är sammanbyggd med kvarnbyggnaden och den andra med ett före detta såghus. Till miljön hör även ett tidigare kvarnstall. Den äldsta uppgiften om vattenanknuten verksamhet på platsen härrör från 1700-talets början.

Kvarnen är i det kommunala kulturmiljöprogrammet (2023) upptagen som kulturhistoriskt värdefull fastighet.

Byggnadsbeskrivning

Dammens öppningar, utskov, uppfördes från början i huggen sten. I ett senare skede har omfattande pågjutningar i betong utförts. Dammen har fyra öppningar varav två tjänar som intag till de båda kraftstationerna. Mellan dessa finns en öppning som leder till en ränna i betong i vilken huvuddelen av frivattnet rinner förbi de båda kraftstationerna. Dammen har även en öppning som leder till en kanal som går norr om kvarnbyggnaden. Nedströms rännan och kraftstationernas utlopp rinner vattnet tillbaka i ån. Åkanten på södra sidan har delvis förstärkts med en betongmur.

Vissa förändringar skedde i början av 1990-talet i samband med att kraftstationen intill kvarnen tillkom. Ett nytt intag i betong med rensgaller byggdes. Från intaget går en tub fram till turbinen. Intill tuben finns ett smalare rör där ålar kan ta sig upp. Till turbinen i den andra, äldre kraftstationen gick tidigare en trätub vilken senare ersattes av en ståltub.

Kvarnbyggnaden är uppförd i tre våningar varav de två nedre är utförda i liggande timmer. Kvarnen var vid 1940-talets början utrustad med bland annat två stenpar och en kross men tömdes senare på sin utrustning som en följd av att byggnaden fick ny funktion. Kvar finns enligt uppgift enbart ett rensverk. Kraftstationen utgörs av en tillbyggnad på åsidan. Kraftstationen rymmer turbin och generator. Turbinen var begagnad när den installerades och är av okänt fabrikat. Generatoren är en asynkrongenerator från Asea.

Kraftstationen på södra sidan om ån uppfördes sannolikt för sitt ändamål och utgör en suterrängvåning till det såghus den är sammanbyggt med.

Kraftstationens väggar förefaller vara murade av betongsten som putsats både ut- och invändigt. Turbinen var ursprungligen inrymd i en träbyggnad men kom senare att inrymmas i en plåtklädd cylinder. Den nuvarande turbinen är tillverkad i Hällaryd, Vetlanda kommun, och insatt i början av 1950-talet. Den tidigare turbinregulatorn ersattes med nyare teknik omkring 1990 och är borttagen. Den nuvarande generatoren, en asynkrongenerator, är av sentida tillverkning och sattes in i slutet av 1990-talet. Under en period var kraftstationen utrustad med två generatorer. Den äldre av de två brann dock för några år sedan. I maskinrummet finns också den äldsta generatoren kvar, en synkrongenerator från Asea (30 kVA). Den ersattes efter att den brunnit men har senare renoverats. I maskinrummet finns också den ursprungliga kontrolltavlan jämte senare tillkommen utrustning. På andra våningen finns ett snickeri som är utrustat med en rad olika maskiner.

Fallhöjden vid Drägveds kvarn är knappt tre meter. Generatoren i kraftstationen intill kvarnen har en effekt på 22 kW och generatoren i kraftstationen i såghuset 33 kW.

Äldre kontrolltavla i Drägveds gamla kraftstation.

Historik

En kvarn på platsen finns med på en karta från 1706, den är dock betecknad som "oduglig kvarn". Uppströms närmare Dräggsjön fanns det vid samma tid både kvarn och såg och nedströms en kvarn. En storskifteskarta från 1825 gällande Drägved Övre visar hur gårdsbebyggelse hade etablerats på norra sidan om ån. Vattenspegeln är nu utläsbar och väster om denna, vid nuvarande kvarnplats, finns det byggnader placerade intill åkanten. Under 1800-talets andra hälft ska en ny kvarn ha uppförts.

På den häradsekonomska kartan upprättad 1890–1897 finns det en markering för kvarn på platsen. Strax norrut låg Qvarnagården (idag Kvarnagårde) och söder om kvarnen ett torp. Det senare tjänade på 1900-talet som mjölnarbostad. Uppströms, vid Björkelid och platsen för den tidigare sågen, finns också en markering för en kvarn. Nedströms vid Såghult fanns en såg.

Enligt uppgift byggdes en kraftstation vid kvarnen på 1920-talet avsedd för bygdens elektrifiering. Flera gårdar ska ha medverkat i bygget. Kraftstationen är inte upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926. Enligt *Svenskt dammregister* byggdes en damm vid Drägved 1927 vilket eventuellt pekar på att det var vid denna tid som kraftstationen byggdes.

Kraftstationen uppfördes på södra sidan om ån. Ovanpå fanns ett turbindrivet sågverk. Sågen ersattes på 1940-talet av ett nybyggt såghus uppe vid landsvägen. Det nya sågverket kunde drivas både med elkraft från kraftstationen och en råoljemotor. I det gamla såghuset inreddes i stället en snickeriverkstad med ett flertal begagnade snickerimaskiner. I början av 1950-talet installerades en ny turbin vid kraftstationen. Den ersatte en tidigare tvillingturbin.

Samtidigt som kraftstationen uppfördes ska kvarnen ha byggts om för turbindrift. 1938 byggdes kvarnen på med en våning. När kvarndriften senare upphörde tömdes byggnaden på sitt maskineri för att frigöra utrymme för lådtillverkning. Bland annat tillverkades lådor med låga kanter till fiskerinäringen. Materialet till lådorna producerades vid den egna sågen. I början av 1990-talet byggdes kvarnen till med en kraftstation. Turbinen kom från en kraftstation vid närbelägna Ekefors fall där elproduktionen låg nere.

Under första delen av 1900-talet ägdes kvarnen av Drägveds Kvarn AB. En anställd mjölnare skötte kvarnen jämte såg och kraftstation. Nuvarande ägarens far försörjde sig under 1950- och 1960-talen på sågen och kvarnen vid sidan av diverse bisysslor. Elen som producerades gick så småningom enbart till den egna driften. Yngeredsfors Kraft köpte upp det lokala distributionsnätet. Från början av 1990-talet går elen ut på det allmänna nätet.

I Drägvedsåån har det även bedrivits flottning med utlopp i Kalvsjön. Flottning är känd från senare delen av 1800-talet och pågick en bit in på 1900-talet.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Drägveds kvarn och den samlade verksamhetsmiljön utmed Drägvedsåån har ett högt kulturhistoriskt värde. Av stor betydelse är att både kvarnbyggnad och såghus har bevarats. Dagens båda kraftstationer utgör en förlängning av ett månghundraårigt utnyttjande av vattenkraften på platsen. Den äldre kraftstationen var ett viktigt led för närområdets elektrifiering under det tidiga 1900-talet. Sammantaget kan de olika delarna förmedla en god historisk förståelse för platsens bruk.

Såväl kvarnbyggnaden som såghuset har en bevarad äldre karaktär. Närheten till ån och dammen speglar hur vattnet brukats som kraftkälla. I kvarnen saknas emellertid huvuddelen av den tidigare maskinella utrustningen och såghuset inreddes till snickeri sedan ett nytt eldrivet sågverk uppförts på annan plats. Vid dammen kan äldre konstruktioner i sten skönjas vid sidan av senare utförda pågjutningar i betong. Ett särdrag är den gjutna rännan som leder frivatten förbi de båda anläggningarna.

Ekefors fall

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Ekedal 1:24

Verksamhet: Kraftverk

Kraftstation och verksdamm vid Ekefors fall.

Anläggningsbeskrivning

Ekefors fall är beläget i Ekedalsån, ca 1,5 kilometer sydväst om det tidigare säteriet Ekedals gård och Ekedals naturreservat. Närområdet är glesbebyggt och utgörs huvudsakligen av skogsmark. Marken vid Ekefors fall ägdes under en period av Domänverket.

Det uppdämda vattenområdet i ån sträcker sig ca 800 meter uppströms dambyggnaden och bildar en betydande vattenspegel. Intill fallet finns en tidigare smedsbostad som idag används som sommarbostad. Byggnaden har en bevarad äldre karaktär. Till miljön här även ett flertal mindre ekonomibyggnader. På norra sidan om ån finns rester efter tidigare kolugnar som enligt uppgift ska ha byggts i samband med andra världskriget.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden är utförd helt i kvaderhuggen natursten. Murverket är omfogat på vattensidan men några pågjutningar i betong har inte skett. Dammen har fyra öppningar varav en tjänar som intag till kraftstationen. Drivvattnet rinner via en ståltub ner till turbinen. Intill finns en mindre ståltub vilken har tjänat som åltrumma. Intaget är försett med två spetluckor vilka sitter på dammurens yttersida. I dammöppningen är ett rensgaller placerat vilket rensas manuellt. Övriga öppningar nyttjas för dammens reglering och uppvisar olika djup. De två mindre öppningarna stängs med spetluckor av trä. Den ena är en bottenlucka och används vid tömning av dammen. Den större huvudöppningen är försedd med ett flertal mindre luckor av trä som manövreras med rep. Spillvattnet rinner direkt ut i ån. Vattnet från kraftstationen rinner via en längre utloppskanal tillbaka ut i ån.

Kraftstationen utgörs av en enkel byggnad med pulpettak. Byggnaden rymmer ett kontrollrum och ett maskinrum. Turbinen av modellen "Kolumbi Special" är tillverkad vid Finshyttans Bruk i Filipstad och är av hög men okänd ålder. Den renoverades och byggdes delvis om i slutet av 1980-talet av Granbäckens Varv & Maskin i samband med att den installerades vid Ekefors fall. Turbinen driver en asynkrongenerator av äldre modell, tillverkad av Elektromekano i Helsingborg. Generatoren har en effekt på 30 kW.

Fallhöjden vid Ekefors fall är ca fem meter. Under normala förhållanden körs kraftverket ca tio månader per år.

Dammkonstruktionen sträcker sig mellan två bergssidor.

Historik

År 1799 utfärdades tillstånd för anläggandet av Ekefors manufakturverk på säteriets Ekedahls ägor. Gården tillhörde vid tiden kaptenen och riddaren H. Kuylenstjerna. Tillståndet omfattade en knipphammare och två spikhammare, drivna av två vattenhjul. Vid verket skulle det bedrivas vidareförädling av stångjärn till knippjärn och spik med mera. Träkol skulle tas ur egen skog. Det dröjde emellertid några år innan anläggningen stod färdig. År 1808 finns Ekefors manufaktur markerat på en karta över "Elfsborgs höfdingdöme". Byggherre var Gabriel Netherwood som övertagit Ekedals säteri några år tidigare. Från år 1818 finns det uppgifter om boende vid Ekefors fall. Verksamheten omtalas vid mitten av 1830-talet som Ekefors bruk och tillverknigen var nu helt inriktad mot spik. År 1865 tystande hammarsmedjan vid Ekefors.

På generalstabens karta från 1874 är både en kvarn och en såg utmärkt vid Ekefors. På den häradsökonomiska kartan från 1890–1897 är bostadshuset betecknat som Ekefors torp. På södra sidan om forsen låg en kimröksfabrik och på norra sidan en såg. Kimröksfabriken ska ha anlagts samma år som smidet nedlades. Kimrök användes som färgpigment och till trycksvärta och framställdes av kolad björkved som sedan maldes ner. År 1902 byggdes enligt uppgift en ny dammbyggnad i sten. I ett senare skede byggdes stora träkolugnar en bit nedströms på norra sidan om ån.

Åren 1918–1920 byggdes en kraftstation vid forsen. Enligt uppgift ska timmer från kimröksfabriken ha använts. Ekefors är upptaget i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 65 kVA för produktion av 3-fasström. Innehavare av kraftverket var Ekedals bolag som genom Ekefors kraftverk försåg närområdet med elektricitet. Ovanpå kraftstationen ska det under en period ha funnits en snickerifabrik. Kraftverket var i drift fram till 1950- eller 1960-talet.

När nuvarande ägare förvärvade dammen 1986 var den gamla kraftstationen riven. En ny uppfördes med hjälp av Carl Bengtsson som var en lokal expert på området. Det första aggregatet, med bland annat en egentillverkad kaplanturbin, ersattes redan 1989 av ett nytt aggregat. Nu tillkom även en ny tillloppstub. Den överblivna tuben fick i och med det funktion av åltrumma.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Kraftverket vid Ekefors fall har ett kulturhistoriskt värde. Av särskild betydelse för det kulturhistoriska värdet är den välbevarade dammbyggnaden i sten med anslutande vattenvägar liksom det fortsatta utnyttjandet av vattenkraften på platsen. Anläggningen är med sitt läge i ett kuperat landskap lätt att överblicka. Till helhetsmiljön hör även den gamla smedsbostaden som kan kopplas till bruksepoken under 1800-talet.

Mölneby kraftverk

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Mölneby 1:10

Verksamhet: Kraftverk

Mölneby kraftstation.

Anläggningsbeskrivning

Mölneby kraftverk är beläget vid Mölneby gård och ån Lillån som strax sydväst om gården rinner ut i Ätran. Sjöarna Fegen och Kalvsjön utgör magasin till kraftverket. På platsen har det tidigare funnits kvarn, såg och ett spinneri. Fallhöjden är drygt tre meter.

Vid Mölneby finns ett levande jordbruk med spannmålsodling och djurhållning. Verksamheten omfattar tre gårdar. På huvudgården finns ett flertal äldre och kulturhistoriskt intressanta byggnader, bland annat mangårdsbyggnaden från 1860 och en kvarnbyggnad från 1907.

Mölneby gård är upptagen i det kommunala kulturmiljöprogrammet (2023) som särskilt värdefull miljö.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden är en kombinerad damm och gångbro och är ca 60 meter lång. Den har fyra öppningar varav en leder in till en intagskanal. Övriga öppningar utgörs av två sättöppningar och en bottenlucka med spettluckor av trä. Här finns både äldre murverk i sten och senare utförda pågjutningar i betong. Enligt uppgift ska betydande betongarbeten ha utförts i slutet av 1960-talet.

Drivvattnet leds fram till kraftstationen via intagskanalen som är utförd i betong. Utmed åsidan finns två öppningar i kanalväggen: dels en sättöppning, dels en bottenlucka med en planlucka i stål vilken manövreras maskinellt. Strax innan kraftstationen sitter ett rensgaller som rensas maskinellt och innanför detta finns sex intagsluckor i form av spettluckor i trä. Turbinerna är placerade i öppna sumpar i kraftstationens underbyggnad. Sedan drivvattnet passerat turbinerna återförs det till ån via en ca 40 meter lång utloppskanal. Utloppskanalen har till stora delar sidor av platsgjuten betong.

Kraftstationen är uppförd i tegel på en underbyggnad i både sten och betong. Byggnaden har höga stickbågiga fönster i trä och dess sadeltak är belagt med sinuskorrugerade eternitskivor. Invändigt utgörs byggnaden av en maskinhall med öppna takstolar i trä. Undertaket är klätt med brädor och väggarna är putsade. På murade pelare vilar en traverskran med kranbrygga av trä.

Kraftstationen hade till en början bara ett maskinaggregat men rymmer idag två vertikalexlade aggregat. Den ursprungliga turbinen av francistyp byttes på 1940-talet ut mot en turbin tillverkad i Hällaryd, Vetlanda kommun. Turbinen driver en generator från Asea vilken enligt uppgift är den ursprungliga från 1907. Aggregatet används vid höga vattenflöden. På 1930-talet kompletterades kraftverket med ett andra aggregat som köptes begagnat. Detta ersattes vid 2000-talets början av ett nytt aggregat från Turab i Nässjö med kaplanturbin och generator från Österrikiska Hitzinger. I maskinhallen finns även äldre kontrollutrustning, samlad i fyra plåtskåp.

Den samlade effekten är 330 kW och ett normalt år producerar kraftverket ca 1,2 miljoner kWh.

Historik

År 1847 övertog vävnadsförläggaren Anders Hansson Mölneby Västergård som med tiden blev Sjuhäradsbygdens första egentliga storjordbruk. Flera gårdar i närområdet införlivades och odlingsarealen mångdubblades och ladugårdar för hundratals djur uppfördes. Till gården hörde även mejeri, kvarn, tegelbruk, ullspinneri och vadmalsstamp. Vävnadshandeln fortsatte parallellt.

Efter hand köpte Mölneby upp skogsgårdar över stora områden i Sjuhäradsbygden, i Halland och Småland. Från 1869 arrenderade Mölneby Hertings ångsåg i Falkenberg, dit man flottade timmer för försågning till export. År 1889 utökades verksamheten med ett massasliperi vid Ätrafors där massaveden kunde skilja ut och tas tillvara.

Sedan Anders Hansson avlidit 1885 bildades Mölneby AB som leddes av sonen Johan Mauritz Hansson. Under senare delen av 1890-talet riktades blickarna mot en exploatering av vattenkraften i Ätran för elproduktion. Mölneby köpte upp omgivande markområden vid Yngeredsfors för anläggandet av ett vattenkraftverk. Företaget kunde dock inte driva projektet på egen hand och Hansson bildade därför tillsammans med två kompanjoner år 1899 Yngeredsfors Kraft AB. Projektet skulle dock komma att dra ut på tiden och 1905 sålde Mölneby sitt aktieinnehav i kraftbolaget som sedermera kom att bli en av Västsveriges största elleverantörer. Några månader efter försäljningen brann massafabriken vid Ätrafors ner till grunden och återuppbyggdes inte. I stället lades fokus på ett eget kraftverk vid Mölneby gård, vilket färdigställdes omkring årsskiftet 1907/1908.

Kraftverket placerades vid ett naturligt fall i Lillån. Häradsekonomiska kartan från 1890-talets mitt visar att det tidigare har legat en såg och en kvarn på platsen för kraftstationen. Ett vittnesmål från sommaren 1907 beskriver hur vattenkraften vid Mölneby nyttjades för sågverk, kvarn, elektricitetsverk med mera och att betydande förändringar var på gång med rivningar som följd. Vid tiden pågick "ett stort cementbyggnadsarbete" för dammfäste och framledes skulle man tillgodogöra sig vattenkraften helt genom turbiner. Av beskrivningen att döma bedrevs viss elproduktion vid Mölneby redan innan kraftverkets tillkomst.

Kraftstationen och intagskanalen sedda från åfåran.

Till en början installerades endast ett maskinaggregat trots att kraftstationen var anpassad för flera aggregat. Mölneby är upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 62 kVA för produktion av 3-fasström. Fallhöjden angavs vara tre meter. För eldistributionen stod Hids Elektriska Distributionsförening som med vattenkraft från Mölneby försåg närområdet med elektricitet. Enligt uppgift ska kraftverket i Mölneby senare varit sammankopplat med kraftverket vid Drägveds kvarn (1927). Hids Elektriska Distributionsförening köptes på 1950-talet upp av Yngeredsfors Kraft.

Samtidigt som kraftverket byggdes uppfördes en ny eldriven kvarn uppströms från kraftverksdammen. Kvarnen var enligt uppgift i drift fram till 1962.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Mölneby kraftverk har ett högt kulturhistoriskt värde. Kraftverket byggdes av Mölneby gård och kom att få stor betydelse för bygdens elektrifiering genom Hids Elektriska Distributionsförening. Kraftstationen är välbevarad och utförd i en tidstypisk tegelarkitektur. Delar av anläggningen byggdes i oarmerad betong vilket är kännetecknande för tiden runt sekelskiftet 1900. Invändigt finns den ursprungliga generatorn bevarad. Kraftverket föregicks av andra vattendrivna anläggningar och utgör en förlängning av ett långvarigt utnyttjande av Lillån som kraftkälla vid Mölneby.

Kraftverket ingår i gårdsmiljön vid Mölneby gård som under 1800-talets andra hälft utvecklades till Sjuhäradsbygdens första egentliga storjordbruk. Vid Mölneby drevs även en omfattande förläggarverksamhet. I miljön finns ett flertal kulturhistoriskt intressanta byggnader, bland annat den praktfulla mangårdsbyggnaden liksom den med kraftverket jämgamla kvarnen.

Fegens regleringsdamm

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Hummlered 4:3/Gammalsjö 1:6

Verksamhet: Regleringsdamm

Fegens regleringsdamm sedd från landsvägen som passerar strax intill.

Anläggningsbeskrivning

Dammen, som i *Svenskt dammregister* är betecknad Spångalyckans regleringsdamm, är belägen vid sjön Fegens utlopp i Spångån, vid norra änden av sjön. Strax intill ligger det tidigare torpstället Spångalyckan. Något österut från dammen ligger Gammalsjö gård som i äldre tid utgjorde ett säteri. Dammen är placerad vid en tidigare vägsträckning mellan nämnda ställen men vägen är numera tagen ur bruk och bro saknas. Vägbankarna utgör en del i fördämningen.

Sedan 1940-talet ingår Fegen som regleringsmagasin i Ätrans vattensystem. Regleringen sköts av en regleringsförening. Syftet med dammen är att förhindra att vatten i Fegen rinner ut i Spångån. Avrinningen från Fegen skedde tidigare vid Spångån men sker idag huvudsakligen via Svansjöarna och Götshults kanal till Kalvsjön.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden är utförd i betong med två breda öppningar på var sida om ett kraftigt mittstöd. Dammen utgör en säregen kombination av två dammtyper: nåldammen och klaffdammen. Nålarna, som normalt hanteras en och en, är här ihopsatta till fällbara luckor. Luckorna är rörliga runt en horisontell axel som monterats på dammbron. Trycket från sjön håller luckorna stängda och hindrar vattnet från att rinna ut i ån. Vid hög vattenföring i ån kan vattnet rinna ut i sjön genom att luckorna trycks uppåt. I dagsläget är den ena luckan fixerad i sitt stängda läge med hjälp av stöttor.

Dammen har två öppningar som är försedda med ett slags vippluckor. Till höger syns det ena av två bevarade murade brofästen och spår efter tidigare vägräcken.

Historik

År 1857 bildades i Kalv ett sjösänkingsföretag som hade som mål att sänka vattennivån i såväl Fegen som Kalvsjön. På detta sätt skulle mer odlingsbar mark frigöras. Projektet omgärdades dock redan från början av stridigheter mellan markägare kring sjöarna och dessutom av ekonomiska problem. Projektet sammanföll dessutom med svältår och pågående järnvägsbyggnationer på andra håll och därmed följande arbetskraftsbrist. Sjösänkingsprocessen kunde avslutas först i slutet av 1870-talet.

Sänkningsföretaget innebar att Fegen sänktes med 2,4 meter genom att kanaler grävdes från västra Fegen till Nordre Svansjön och vidare till Söndre Svansjön och Kalvsjön, den så kallade Götshults kanal. Svansjöarna låg före sänkningen på en högre nivå än Fegen och utgjorde ett av Fegens större tillflöden.

Samtidigt som Götshults kanal tillkom ska Fegens tidigare utlopp i Spångån ha stängts genom en fördämning. Vid tiden för den häradsekonomiska kartan, upprättad 1890–1897, gick landsvägen mellan Gammalsjö och Kalv över här. När den senare ekonomiska kartan upprättades i början av 1960-talet hade vägen dragits om och en ny bro byggts.

I domstolshandlingar avseende allmän flottled 1923 beskrivs hur Fegen har utlopp såväl i Spångån som i Svansjöarna och Götshults kanal. Det sistnämnda var emellertid det huvudsakliga och det som användes för flottning på Fegen.

Utbyggnaden av vattenkraften i nedre delen av Ätran under det tidiga 1900-talet medförde att man på 1930-talet undersökte möjligheten att utnyttja Fegen och Kalvsjön som regleringsmagasin. Västerbygdens Vattendomstol i Vänersborg meddelade i deldomar 1940 och 1943 tillstånd till tillfällig reglering för kraftverksändamål. Dämnings- och sänkningsgränser för Fegen och Kalvsjön fastställdes sedermera i en vattendom 1946. I samband med regleringarna lades stora arealer under vatten. Troligen var det vid denna tid nuvarande dammbyggnad uppfördes. I *Svenskt dammregister* är 1940 angivet som byggår.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Fegens regleringsdamm har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger framför allt i dammen som en del i ett system av reglerade sjöar och vattendrag och kopplingen till nedströms belägna kraftverk. Dammen har kvar sin ursprungliga funktion. Det avskilda läget gör emellertid dammens sammanhang svårtolkat. Det ska även i ett tidigare skede ha funnits en fördämning på platsen. Kvar från äldre tid finns spår efter en tidigare vägsträckning och brofästen i huggen sten.

Kalvsjöns regleringsdamm

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Kalv 1:1/Erikslund 1:2

Verksamhet: Regleringsdamm

Luckanordningen vid Kalvsjöns utlopp i Lillån vid sjöns norra ände.

Anläggningsbeskrivning

Kalvsjöns regleringsdamm är belägen vid Kalvsjöns utlopp i Lillån, nordväst om Kalvs kyrka. Lillån mynnar uppströms ut i Ätran. Strax uppströms passerar landsvägen genom Kalv förbi. Dammen tillkom för att vid behov dämna upp Kalvsjön men används enligt uppgift mycket sällan.

Sedan mitten av 1940-talet ingår Kalvsjön som regleringsmagasin i Ätrans vattensystem. Dammen sköts av en regleringsförening som huvudsakligen består av energiföretaget Uniper men där även Falkenbergs kommun och Mölneby gård ingår.

Byggnadsbeskrivning

Dammanläggningen består i princip av två dammluckor med vilka avrinningen från Kalvsjön vid behov kan stoppas. Kalvsjöns dämningssgräns enligt en samtida vattendom ligger på 130,55 meter över havet. Vid inventeringsbesök låg vattennivån ett par decimeter under dämningssgränsen, enligt en pegel på platsen.

Luckanordningen i stål vilar på tre stöd av platsgjuten betong. Luckorna, vilka är utformade som förstärkta planluckor, manövreras med hjälp av motordrivna kedjespel. I mittstödet och de båda sidostöden finns spår, gåtar, vilka håller luckorna på plats. Luckorna är omkring en meter höga.

Bilden visar hur luckorna är förstärkta på baksidan.

Historik

År 1857 bildades ett sjösänkingsbolag som hade som mål att sänka vattennivån i sjöarna Fegen och Kalvsjön. På detta sätt skulle mer odlingsbar mark frigöras. Efter en rad stridigheter, rättsprocesser, ekonomiska problem och konkurser för många gårdsägare, kunde sjösänkingsprocessen avslutas i slutet av 1870-talet. Under denna tid grävdes Götshults kanal som förbinder Kalvsjön med Svansjöarna och Fegen.

På den häradseconomiska kartan från 1890–1897 finns det till synes ingen dammbyggnad vid Kalvsjöns utlopp i Lillån. Dammen är däremot markerad på den ekonomiska kartan från 1960-talets början. Enligt uppgift i *Svenskt dammregister* byggdes dammluckorna 1947.

Under 1940-talet skedde på nytt stora förändringar då Kalvsjön och Fegen reglerades och blev vattenmagasin för en serie kraftverk. Dämnings- och sänkingsgränser för Fegen och Kalvsjön fastställdes i en vattendom 1946. I samband med regleringarna lades stora arealer under vatten. Dammluckorna vid Kalvsjöns utlopp uppfördes för att vid behov dämna upp Kalvsjön.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Kalvsjöns regleringsdamm har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger framför allt i dammen som en del i ett system av reglerade sjöar och vattendrag och kopplingen till nedströms belägna kraftverk. Dammen har kvar sin ursprungliga funktion. Det avskilda läget gör emellertid dammens sammanhang svårtolkat. Anläggningen kan även ha ett visst teknikhistoriskt värde genom dess ovanliga utformning.

Götshults regleringsdamm

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Ätran biflöden från Fegen

Fastighetsbeteckning: Kalv-Götshult 1:3

Verksamhet: Regleringsdamm

Dammluckorna vid Götshults kanal. I bakgrunden syns landsvägsbron över kanalen vilken är utförd i huggen sten.

Anläggningsbeskrivning

Götshults regleringsdamm är placerad i Götshults kanal vilken förbinder sjön Fegen med Kalvsjön via Söndre och Nordre Svansjön. Ett knappt 20-tal meter nedströms dammen passerar en väg över en äldre stenvalvsbro som sträcker sig över kanalen. Närområdet utgörs av skogsmark.

Avrinningen från Fegen skedde tidigare vid Spångån i norra delen av sjön men sker sedan senare delen av 1800-talet huvudsakligen via Svansjöarna och Götshults kanal. Sedan mitten av 1940-talet ingår Fegen och Kalvsjön som regleringsmagasin i Ätrans vattensystem. Genom dammen regleras vattenståndet i Fegen. Avtappningen avgörs bland annat av nivån i Kalvsjön. Dammen sköts av en regleringsförening.

Byggnadsbeskrivning

Dammybyggnaden är placerad mellan två bergssidor ca 150 meter nedströms Söndre Svansjöns utlopp i kanalen. Den uppdämda delen av kanalen uppströms dammen är marginellt bredare än kanalen nedströms dammen. Dammybyggnaden är utförd i betong och försedd med två utskov, ett större och ett mindre. I det senare regleras genomflödet med en planlucka i stål som manövreras maskinellt. Det större utskovet är försett med sex spettluckor av stål vilka hanteras manuellt. På andra sidan av dammbron sitter ett grönmålat stålräcke typiskt för tiden kring mitten av 1900-talet.

Nedströms dammen, fram till vägbron, är ena sidan av kanalen betongskodd. Vägbron är ursprungligen utförd i kvaderhuggen granit men här finns även senare utförda pågjutningar i betong.

Dammen har två öppningar varav en är fjärrmanövrerad. Bilden visar en betydande nivåskillnad på vattnet i kanalen uppströms och nedströms dammluckorna.

Historik

År 1857 bildades ett sjösänkingsbolag som hade som mål att sänka vattennivån i sjöarna Fegen och Kalvsjön. Arbetet pågick fram till slutet av 1870-talet. Resultatet av sänkningarna blev utökade odlingsarealer.

I samband med sjösänkningen grävdes Götshults kanal som förbinder Kalvsjön med Svansjöarna och Fegen. Kanalen mellan Söndre Svansjön och Kalvsjön grävdes genom skogsmark tillhörande Götshults säteri. Kanaler grävdes även mellan Söndre och Nordre Svansjön och mellan Nordre Svansjön och Fegen.

På 1890-talets häradsekonomiska karta finns ingen information om dammen. Kanalen är på kartan ritad som jämbred hela vägen mellan Kalvsjön och Söndre Svansjön.

Under andra hälften av 1800-talet och en bit in på 1900-tal användes kanalen för flottning. Virke på Fegen flottades via Göthults kanal till Kalvsjön och via Lillån till Ätran.

Under 1940-talet skedde på nytt förändringar i sjöarnas vattensystem, då Kalvsjön och Fegen reglerades och blev vattenmagasin för en serie kraftverk i nedre delen av Ätran. I samband med regleringarna lades stora arealer under vatten. Troligen var det vid denna tidpunkt den nuvarande dammbyggnaden byggdes. Enligt *Svenskt dammregister* tillkom dammen 1940.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Götshults regleringsdamm har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger framför allt i dammen som en del i ett system av reglerade sjöar och vattendrag och kopplingen till nedströms belägna kraftverk. Dammen har kvar sin ursprungliga funktion. Det avskilda läget gör emellertid dammens sammanhang svårtolkat. Till helhetsmiljön hör också den intilliggande stenvalvsbron liksom Götshults kanal som har sitt ursprung i 1800-talets sjösänkingsföretag.

Sämsjöns regleringsdamm

Kommun: Ulricehamn och Tranemo kommuner

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Finnekumla 10:1 och Slumsvik 8:2

Verksamhet: Regleringsdamm

Utskovet vid Sämsjöns regleringsdamm

Anläggningsbeskrivning

Dammen är belägen strax nedströms Sämsjöns utlopp i Sämån, strax norr om Månstad och Månstad kyrka. Sämån förbinder Sämsjön med Tranemosjön och markerar närmast Sämsjön gränsen mellan Ulricehamns och Tranemos kommuner. Omgivningen utgörs av skogsmark väster om ån och ett öppet odlingslandskap öster om ån. På båda sidor om dammens utskov sträcker sig en längre dammvall. Vallen är åt öster körbar med bil. Mot väster går en vandringsled.

Nedströms dammen ligger riksintresseområdet och det kommunala bevarandeområdet Månstad som utgör ett värdefullt odlingslandskap med kyrkomiljö och sockencentrum, gårdsmiljöer och fornlämningar.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden vid Sämsjöns regleringsdamm utgörs av ett utskov i betong, flankerat av dammvallar. På vardera sida om utloppet finns erosionskydd av natursten. Vid inloppet finns en låg betongmur med en öppning som är smalare än utskovet. Syftet är eventuellt att förhindra att större föremål som flutit med det strömmande vattnet följer med genom dammen.

Utskovet var till en början försett med tre spettluckor av trä. Dammens har senare renoverats och två av de manuella luckorna har ersatts av två fjärrstyrda luckor av stål. Utskovets tillkomst kan eventuellt kopplas till en reglering av Sämsjön för 1940-talet för kraftverksändamål.

Dammanläggningen sedd från öster.

Historik

På en karta från år 1723 finns ett kronofiske markerat i området för dammen och Sämsjöns utlopp i Sämån. Den häradsekonomiska kartan från 1890-talet visar ingen markering på platsen.

Sämån söder om Sämsjön var förr på båda sidor omgiven av ofruktbara mader och sankmarker. I början av 1890-talet fanns det planer på att göra dessa marker odlingsbara genom en sänkning av Sämån. Först ett tiotal år senare enades de berörda markägarna om att tillsätta en styrelse som skulle ombesörja torrläggningen av området. I styrelsen ingick bland annat disponenten vid Limmareds glasbruk, Carl Brusewitz.

Arbetet med torrläggningen var omfattande och innefattade rätning och muddring av ån samt nya broar. Markområdet som berördes omfattade 835 hektar. Arbetet pågick mellan åren 1906–1910. Resultatet ansågs vara mycket lyckat. De vunna odlingsmarkerna gav omedelbart bra skördar.

Det är inte känt om torrläggningen förde med sig några byggnationer vid Sämsjöns utlopp. År 1911 ska det enligt uppgift från SMHI och ha skett en sänkning av Sämsjön.

I mars 1925 utfärdades en vattendom för anläggandet av en dammbyggnad och reglering av Sämsjön, av utdrag från Mark- och miljödomstolen i Vänersborg att döma. Regleringen skulle ske med tvångsdelaktighet, vilket bland annat innefattade nedströms belägna Strömsfors Bruk. Det tycks dock ha dröjt innan dammbyggnaden kom till stånd. 1940 utfärdades tillstånd till tillfällig reglering och en dammbyggnad för detta ändamål. År 1946 gavs tillstånd till reglering och ett bibehållande av dammbyggnaden. Regleringen skedde till förmån för nedströms belägna kraftverk i Ätran: Skogsforsen, Yngeredsfors, Ätrafors och Herting.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Sämsjöns regleringsdamm har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger framför allt i dammen som en del i ett system av reglerade sjöar och vattendrag och kopplingen till nedströms belägna kraftverk. Dammen har kvar sin ursprungliga funktion. Det avskilda läget gör emellertid dammens sammanhang svåräst. Eventuellt kan dammen även kopplas till de sänkingsföretag avseende Sämån och Sämsjön som genomfördes i början av 1900-talet.

Åsarps kvarn

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Åsarp 7:3

Verksamhet: Kraftverk

Åsarps kvarn med kraftstationen i förgrunden. Drivvatten till kraftstationens turbiner leds in via en nedgrävd plasttub på baksidan av kvarnbyggnaden.

Anläggningsbeskrivning

Åsarps kvarn ligger strax nordost om Limmared, ca 500 meter från Södra Åsarps kyrka. Anläggningen består av en tidigare kvarnbyggnad och en tillbyggd kraftstation med pågående elproduktion. Sitt drivvatten får kraftverket från en fördämning i Åsarpsån via en grävd kanal. Åsarpsån har sitt inlopp i Grytteredssjön och mynnar i Månstadsån.

Kvarnen byggdes i slutet av 1800-talet för Limmareds glasbruks räkning som var stor jordägare i området. Strax söderut, i den naturliga åfåran, finns en mängd lämningar efter bland annat en tidigare kvarn, såg, och glassliperi. Intill finns en före detta mjölnarbostad. Mellan de båda kvarnplatserna finns en senare tillkommen mjölnarbostad med tillhörande uthus.

Byggnadsbeskrivning

Verksdammen är belägen knappt 300 meter sydost om kraftstationen och är tillkommen genom en uppdämning av Åsarpsån. Vatten återförs till ån genom en sättöppning i dammen. Drivvatten till kraftstationen rinner ut i en ca 250 meter lång tilloppskanal. Vid kanalinloppet sitter två avstängningsluckor i trä. Även vid turbinintaget i den andra änden av kanalen finns två luckor i trä. Ungefär mitt på kanalen finns en sättöppning för överflödsvatten vilken leder vattnet till en sidofåra som sedermera återförensas med ån.

Från intagsluckorna leds drivvattnet genom ett rensgaller vilket är inrymt i en mindre, sentida träbyggnad. Gallret rensas maskinellt. Härifrån rinner vattnet i en ca 30 meter lång, nedgrävd plasttub ner till den tidigare kvarnen och kraftstationen, belägna nedanför en slänt. Fallhöjden har angetts till 16,5 meter. I äldre tid leddes drivvattnet till turbinerna via en trätub placerad ovan mark.

Kvarnen är uppförd i liggande timmer på en sockelväning av gråsten. Stommen är utvändigt klädd med rödfärgad locklistpanel. Runt fönsteröppningarna sitter figursågade och vitmålade foder. Öppningarna är igensatta med luckor. Taket är belagt med trapetskorrugerad plåt. Saknas gör en tidigare frontespis på östra långsidan. På norra sidan finns spår efter en tidigare sågbänk. Av den tidigare förmalningsutrustningen återstår ingenting idag.

Den tillbyggda kraftstationen har en trästomme som vilar på en stensockel. Utvändigt knyter byggnaden an till kvarnbyggnaden avseende beklädnad och fönsterfodrens utformning. I två av fönsteröppningarna sitter vitmålade fönster med T-post. De övriga är igensatta. Invändigt rymmer byggnaden ett maskinrum vars golvnivå ligger en bit under marknivån. I rummet kan tidigare ombyggnader anas. Mycket av äldre fast inredning i form av profilerade lister och spontad panel på väggarna finns ännu kvar.

Inne i kvarnbyggnaden går tilloppstuben i en stensatt kanal. Strax innan kraftstationen förgrenar sig tuben. Kraftstationen är utrustat med två turbiner av francistyp varav den ena troligen är tillverkad vid Finshyttans Bruk i Filipstad år 1917. Den andra är av okänt fabrikat. Båda turbinerna är placerade i maskinrummet. Reglering sker med hjälp av motviktsaggregat. Turbinerna driver två moderna asynkrongeneratorer vilka båda är insatta efter det senaste ägarbytet. Tillsammans har de en samlad effekt på 190 kW.

Efter att vattnet passerat turbinerna rinner det via en utloppsöppning under kraftstationen ut i en längre utloppskanal som leder vattnet tillbaka till Åsarpsån.

Avstängningsluckor vid tilloppskanalens inlopp vid verksdammen och Åsarpsån.

Historik

Av bevarade lantmäterihandlingar framgår att arbetet med en ny kvarn påbörjades år 1891. Från maj samma år finns det ett förslag från Skövde Mekaniska Verkstad på ett nytt kvarnverk. Årtalet bekräftas av en senare upprättad brandförsäkringshandling där 1891 anges som nybyggnadsår. På den häradsökonomiska kartan upprättad 1890–1897 finns en kvarnsymbol utritad liksom en markering för inloppskanalens dragning. Ägare av kvarnen var Limmareds glasbruk som var stor markägare i trakten.

Inom bruksrörelsen fanns det två kvarnar, Åsarps kvarn och Stoms kvarn. Till Åsarps kvarn kom bönder från bland annat Limmared och Månstad för att mala sin spannmål. Kvarnen drevs som tullkvarn, betalning erhöles genom att mjölnaren tog en viss del av spannmålet som betalning, vilket blev en inkomst för bruksbolaget. Verksamheten vid Stoms kvarn bedrevs på motsvarande sätt men i betydligt mindre omfattning än vid Åsarp.

I den naturliga åfåran strax söder om kvarnbyggnaden låg i äldre tid ett flertal olika vattendrivna anläggningar vid den fors som finns här. Bland annat tidigare Åsarps kvarn. I en bouppteckning efter Gustaf Ruthensparre, grundaren av Limmareds glasbruk, år 1749 upptas "Åsarpa tullqvarnar" med två par stenar och en såg. En ny kvarn uppfördes 1849 till vilken även hörde ett sågverk och mjölnarbostad. År 1854 uppförde glasbruket ett glassliperi vid kvarnen. Verksamheten pågick ett 30-tal år innan den flyttades till Limmared.

Ett 20-tal år efter att den nya kvarnen stod färdig uppfördes även en ny mjölnarbostad, mellan den gamla kvarnplatsen och den nya. Bostadshuset har sedan 1950-talet fungerat som sommarbostad.

År 1907 fanns det konkreta planer på ett kraftverk vid Stoms kvarn. Detta kom dock inte till utförande. Några år tidigare hade en anläggning vid Åsarps kvarn diskuterats. Planerna omfattade såväl ett kraftverk som elektriskt distributionsnät och installationer i fabriker och bostäder. Det skulle dock dröja till 1918 innan kraftstationen stod färdig. Året innan ska en turbin från Finshyttans Bruk i Filipstad ha levererats till Limmareds glasbruk. Ägare till glasbruket var vid denna tid AB Fredr. Brusewitz. Från kraftstationen erhöles el till bolagets gård Ladugården, brukets byggnader med mera.

Samma turbin som drev kvarnens maskiner drev generatören. Kvarnen var vid tiden utrustad med fyra stenpar. Den tillbyggda kraftstationen var indelad i två våningsplan. På det övre var generatören med tillhörande utrustning placerad. Till kvarnmiljön hörde även ett kvarnstall med tillbyggt avtråde beläget norr om kvarnbyggnaden.

Anläggningen är upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 under namnet Åsarps kvarn. Kraftverket producerade 3-fasström och hade en installerad generatoreffekt på 85 kVA. Ett tiotal år senare ska kvarnverksamheten ha upphört i samband med att ny modern valskvarn byggdes vid Rydfors i närbelägna Nittorps socken. Efter kvarnens nedläggning har byggnaden tjänat som mobiliseringsförråd och i samband med det sattes alla fönsteröppningar igen.

År 1947 skedde en uppdelning av verksamheterna vid Limmareds glasbruk. Glasbruket överfördes till ett nytt bolag medan skogen, sågen, jordbruket och kraftdistributionen behölls av AB Fredr. Brusewitz, sedermera Limmareds Skogar AB. Runt 1950 skedde en snabb minskning av antalet arrendegårdar som bruksbolaget hade haft i sin ägo. År 1953 upphörde den egna jordbruksrörelsen.

Distributionsnäten för elkraften från Åsarp överläts 1964 till Limmareds Kommunala Elverk. Samtidigt avtalades om leveranser av elkraft från kraftstationen i Åsarp till det kommunala elverket. År 1979 fick kraftverket sin första privata ägare. Nuvarande ägare övertog anläggningen 2011.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Åsarps kvarn har ett högt kulturhistoriskt värde. Värdet ligger i damm och vattenvägar, den exteriört välbevarade byggnaden och en fortsatt elproduktion. Allt kvarnmaskineri saknas emellertid och sambandet med den ovanför belägna tillloppskanalen är idag svårläst.

Kvarnbyggnaden är representativ för det sena 1800-talets bygdekvarnar och byggdes av traktens ledande företag, Limmareds glasbruk. Kraftstationen tillkom vid en tid då ett stort antal mindre kraftverk anlades runt om i landet för landsbygdens elektrifiering. Anläggningen kan även kopplas till glasbrukets elektrifiering.

Till helhetsmiljön hör också de många lämningarna i den naturliga åfåran, inte långt från kvarnen, liksom de båda tidigare mjölnarbostäderna.

Grytteredssjöns regleringsdamm

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Åsarp 7:14

Verksamhet: Regleringsdamm

Grytteredssjöns regleringsdamm sedd från norra sidan av ån.

Anläggningsbeskrivning

Grytteredssjöns regleringsdamm är belägen ca en kilometer nedströms sjöns utlopp i Åsarpsån, vid en bro som tidigare förband Sjörreds gård med torpet Fjärås. Av det senare återstår idag endast fundamentet till en logbro. Vägen söder om ån kan idag karaktäriseras som en skogsbilväg, omgiven av skog och kalhyggen. På åns norra sida går vägen genom ett öppet jordbrukslandskap. Regleringen av genomflödet är knuten till Åsarps kvarns kraftverk. Uppdämningen innebär uppströms ingen påtaglig utvidgning av ån.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden utgörs av tre dammluckor mellan två dammfästen i platsgjuten betong. Dammfästena är placerade i anslutning till äldre brofästen som är murade av kvaderhuggen sten. Dammluckorna är utförda i trä och manövreras med hjälp av hydraulik. Brobanan av trä är monterad på längsgående I-balkar av stål.

De tre dammluckorna.

Historik

För den norr om dammen belägna Sjørreds gård finns det kartor både från 1648 och 1717. Vid den tiden tycks det inte funnits någon damm eller väg över ån på den aktuella platsen.

På häradsekonomska kartan från 1890–1897 är en väg framdragen. Vägen gick bland annat fram till torpet Fjärås, beläget strax sydost om bron. Sjørreds gård kom på 1850-talet i Limmared glasbruks ägo som ägde huvuddelen av Södra Åsarps socken. Torpet Fjärås låg under Sjørred. Fjärås brändes ner sedan den sista torparen flyttat ut vid mitten av 1940-talet.

I svenskt dammregister är dammen upptagen som regleringsdamm för kraftverksändamål. Byggåret är angivet till 1955.

En jämförelse mellan den häradsekonomiska kartan och den ekonomiska kartan från 1960-talets början visar att ån väster om Sjørred hade fått en annan sträckning och att rätningsarbeten sannolikt utförts. Eventuellt kan rätningen kopplas till ett mer aktivt skogsbruk under det tidiga 1900-talet då omfattande dikningsarbeten på vattensjuka bestånd utfördes.

År 1908 skedde en sänkning av Grytteredssjön enligt uppgift från SMHI.

Kulturhistorisk värdering

Visst kulturhistoriskt värde

Grytteredssjöns regleringsdamm har ett visst kulturhistoriskt värde som regleringsdamm för kraftverket vid Åsarps kvarn. Till helhetsmiljön hör även den anslutande vägen och brofästen i sten.

Ods kvarn

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Oset 2:10

Verksamhet: Kraftverk

Ods kvarn i Dalstorp. På andra sidan ån ligger en tidigare såg.

Anläggningsbeskrivning

Ods kvarn (Oset) är belägen strax nedströms Dalstorpssjöns utlopp i Jälmån, centralt i Dalstorps samhälle. I anslutning till kvarnen bedrivs handel av järnvaror, byggmaterial, foder med mera. I kvarnen förekommer ännu viss fodermalning vilken huvudsakligen säljs till ägare av fritidsdjur. I kvarnen finns också en pågående elproduktion.

På andra sidan ån ligger en tidigare såg. Kvarn- och sågverksamhet på platsen är känt sedan åtminstone andra halvan av 1700-talet. Uppströms dammbyggnaden bildar det uppdämda vattnet en betydande vattenspegel. Dammbyggnaden utgör även bro över ån och här gick tidigare vägen mellan västra och östra Dalstorp. Dagens landsväg passerar ca 170 meter uppström från kvarnen.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden är en blandning av äldre och nyare delar. Både på luft- och vattensidan kan murverk i natursten ses vilka vittnar om hög ålder. Brobanan och brobanans mittstöd är utförda i platsgjuten betong. Dammen har fyra öppningar vilka alla är försedda med spettluckor i trä. Luckorna hanteras manuellt. Närmast kvarnen finns kraftverkets intag. Efter dammen leds vattnet via en betongränna fram till det gamla hjulhuset där turbinsumpen är placerad. Innan vattnet når turbinen passerar det genom ett rens-galler. Efter hjulhuset rinner vattnet via en utloppskanal tillbaka ut i ån en bit nedströms anläggningen. På andra änden av dammen finns en mindre öppning vilken tidigare betjänade sågen. Här leds numera vattnet direkt tillbaka till ån.

Kvarnbyggnaden fick sitt nuvarande utförande huvudsakligen omkring 1930-talet. Byggnaden är uppförd i stolpverkskonstruktion som klätts med locklistpanel. Av tidigare kvarnbyggnad återstår murverk i natursten. I början av 1980-talet byggdes kvarnen till mot söder med en butiksbyggnad.

Kvarnutrustningen är komplett. Utmärkande för byggnaden är det förhöjda taket vid norra gaveln. Innanför finns en plansikt vilken är kopplad till kvarnens valsstol, båda tillverkade vid Vilhelm Björkman i Vetlanda. De kvarnmaskiner som fortfarande används är en spannmålskvarn och en hammarkvarn av märket Nirvana, tillverkade vid Bronäs Kvarnfabrik utanför Lidköping. I verksamheten används även en foderblandare. Maskinerna drivs med el.

Kraftverkets turbin är placerad i det tidigare hjulhuset vilket i ett tidigare utförande var överbyggt med en kvarnkammare.

Kraftverksaggregatet består av en vertikalaxlad turbin och en remdriven asynkrongenerator från Asea. Generatoren är placerad i kvarnbyggnadens källarplan och har en effekt på 52 kW. Turbinen är eventuellt tillverkad i Hällaryd, Vetlanda. I ett utrymme ovanpå sumpen står en tidigare varvtalsregulator vilken är tagen ur drift. Den el som produceras går sedan många år ut på det allmänna nätet.

Såghuset är även det uppfört i stolpverkskonstruktion. Byggnaden vilar på grundmurar av natursten och är utvändigt klädd med en enkel slätpanel. Invändigt finns en 7-bladig ramsåg från Skövde Mekaniska Verkstad, tillverkad någon gång före 1917. Sågen förefaller under alla år ha varit vattendriven och drevs parallellt med kvarnrörelsen. Här har även bedrivits virkesförsäljning.

Historik

Såväl kvarn som såg finns utmärkta på en storskifteskarta från 1774. Under 1800-talet ska det även ha funnits smedja, snickeri, vadmalsstamp och spånhyvel här. På den häradsekonomiska kartan, upprättad åren 1890–1897, är alltjämt både såg och kvarn utmärkta. Kvarnen var vid tiden en timrad byggnad i två plan. Såghuset var liksom idag uppfört i stolpverkskonstruktion.

Ods kvarn är upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926. Vid tiden producerades likström.

Av en brandförsäkringshandling rörande Ods kvarn och såg år 1932 framgår att kvarnen genomgick en större ombyggnad vid 1930-talets början. Vid samma tid förefaller en ny mångbladig sågram ha installerats och mindre reparationsarbeten ha utförts beträffande såghuset. Kvarnbyggnaden var på åsidan tillbyggd med ett hjulhus och mot vägen och dammen tillbyggd med en kraftstation. Den sistnämnda rymde en elektrisk generator på 13 hk och en instrumenttavla. Kvarnen var vid denna tid utrustad med fyra stenpar och försedd med elektrisk belysning. Såväl kvarnen som sågen drevs med vattenkraft genom vattenhjul. Av försäkringshandlingar upprättade fem år senare framgår att kvarnens vattenhjul nu hade ersatts av en turbin placerad i en turbinsump. På 1940-talet ska en valskvarn ha installerats.

Förmalning av brödsäd upphörde på 1960-talet. År 1965 utvidgades verksamheten med handel av varor riktade mot lantbruket. 1969 tillkom en stor lagerbyggnad. Åren 1982–1983 uppfördes en särskild butiklokal och 1986 en spannmålstork.

Vid Ods kvarn har det även bedrivits flottning av virke från Dalstorpssjön. Flottningen förefaller ha kommit i gång under 1800-talets andra hälft. År 1893 blev sträckan Dalstorpssjön–Ätran allmän flottled.

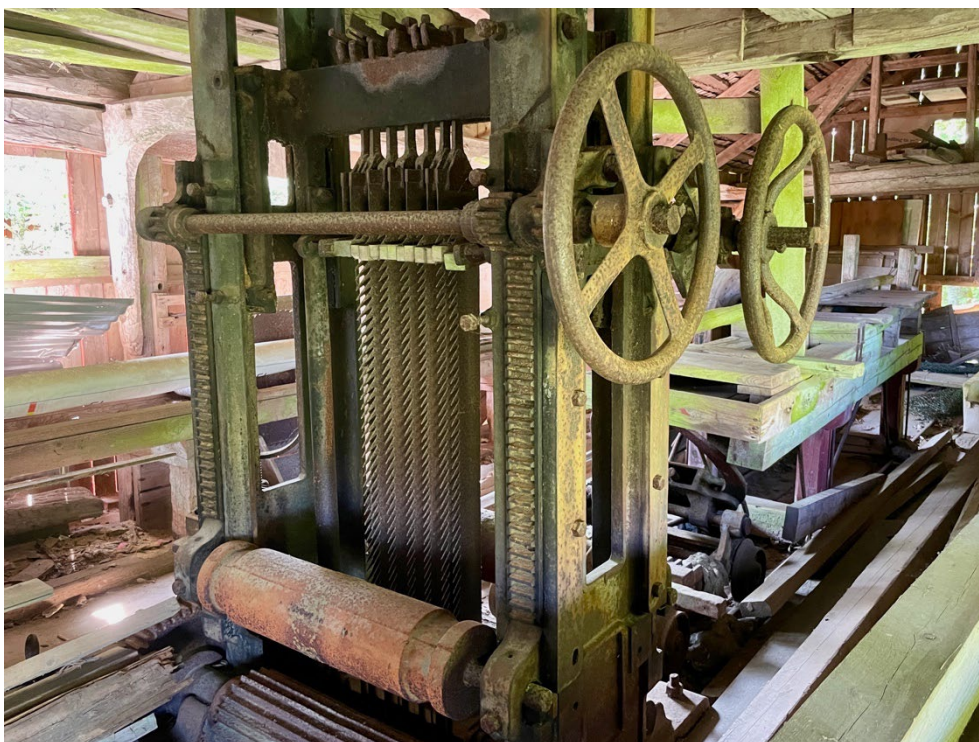
Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Den samlade verksamhetsmiljön vid Ods kvarn har ett högt kulturhistoriskt värde. Det är av stor betydelse att både kvarnbyggnad och såghus har bevarats. Dagens kraftverk utgör en förlängning av ett månghundraårigt utnyttjande av vattenkraften på platsen. Sammantaget kan de olika delarna förmedla en god historisk förståelse för platsens bruk.

Kvarnen är exteriört och interiört välbevarad och dess maskineri är intakt. Delar av utrustningen används fortfarande. Kraftverkets turbin är inrymd i det tidigare hjulhuset. Den största förändringen är den tillbyggnad som skett mot söder för handel. Även såghuset har en bibehållen äldre karaktär med bevarad ramsåg. Det tidigare vattenhjulet som drev sågen saknas emellertid.

Dammanläggningen har moderniserats och är i stora delar utförd i betong. Äldre konstruktioner i sten kan emellertid fortfarande skönjas.

Ramsåg från Skövde Mekaniska Verkstad.

Nyfors kvarn

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Knestorp 2:2

Verksamhet: Kraftverk

Nyfors kvarn, kraftstation och snickeri.

Anläggningsbeskrivning

Nyfors kvarn är belägen vid Jälmån, mellan Dalstorp och Nittorp. Här har vattenkraften utnyttjats sedan andra hälften av 1800-talet för driften av kvarn, såg och elgenerator. Intill kvarnbyggnaden finns det en mängd lämningar i form av äldre murverk. Dagens kraftverk utgör en del av den gamla kvarnanläggningen. Vid intaget går en vägbro som leder till den tidigare mjölnarbostaden. Mot söder är kvarnen tillbyggd med en lägre tillbyggnad som uppfördes som snickerifabrik sedan kvarnverksamheten upphört. Drivvattnet till kraftverket erhålls från en damm i Jälmån via en ca 70 meter lång tilloppskanal.

Byggnadsbeskrivning

Vid verksdammen utgör det indämda vattenområdet en betydande vattenspegel. I dammvallen finns två större öppningar som leder vatten vidare ut i ån: dels ett skibord med trädäck, dels ett tvådelat utskov med mitt- och sidostöd i betong och åtta spettluckor av trä. Det finns även en liten öppning i dammens västra del, med en lucka i trä. Här rinner vattnet ut i en sidofåra som snart ansluter till ån. Dess tidigare funktion är inte känd.

Drivvattnet till turbinen leds från dammen in i en tillloppskanal som löper parallellt med ån. I kanalbanken mot ån finns det två öppningar: en lucköppning med fyra spettluckor i trä och ett skibord med trädäck. Framme vid kvarnbyggnaden leds vattnet in i en kort intagskanal försedd med rengaller. Kanalväggen mot ån utgörs av ett äldre murverk i natursten. Bredvid intaget finns ett mindre utskov för frivatten. Båda öppningarna är försedda med avstängningsluckor i trä. Turbinen är inrymd i en överbyggd sump i betong. Nedströms rinner vattnet ut i en ca 80 meter lång utloppskanal.

Kvarnbyggnaden har en stomme i trä uppförd på en sockel av sten. Byggnaden är utvändigt klädd med rödfärgad locklistpanel. Invändigt saknas tidigare förmalningsutrustning. Tillbyggnaden mot söder är uppförd i tegel.

Nuvarande maskinaggregat är relativt sentida och utgörs av en horisontalaxlad turbin och en remdriven asynkrongenerator. Generatorn är placerad i kvarnbyggnadens bottenvåning och turbinen i sumpen utanför. Generatoreffekten är 14 kW. I ett utrymme ovanför sumpen finns en äldre generator bevarad liksom en mindre kontrolltavla av marmor.

Tilloppskanalen vid Nyfors kvarn.

Historik

På kartor från 1800-talets första hälft finns varken damm eller någon verksamhet markerad vid Nyfors. Vid tiden fanns inte heller den väg mellan Knestorp och Nittorp som finns här idag.

År 1876 avstyckades lägenheten Nyfors från Knestorps ägor. I försäljningen ingick säljarens andel i Nyfors såg. Köpare var en Anders Skoglund i Knestorp. Till fastigheten hörde vattenfall, såg och ett boningshus. Året därpå ska enligt uppgift tidigare mjölnaren vid Ods kvarn i Dalstorp, Anders Magnusson, tillsammans med sonen Moje ha flyttat till Nyfors kvarn och såg. År 1884 flyttade Moje och hans familj till Berga kvarn i Gällstad. År 1890 är en Salomon Johanson med familj skriven på Nyfors kvarn och såg. Johanson titulerades mjölnare.

På den häradsekonomiska kartan från 1890–1897 är både en kvarnsymbol och en sågsymbol utritad på kartan.

I samband med en syn avseende flottning på Jälmån 1890 omnämns Nyfors kvarn och en bro. Sydväst om kvarnen fanns en bro under vilken en flottningsränna skulle anordnas enligt besiktningsmännens förslag. Sträckan Daltorpsjön-Ätran blev år 1893 allmän flottled.

På den ekonomiska kartan från 1962 finns ingen verksamhet markerad men damm och kanaler är tydligt utläsbara.

När elproduktionen vid Nyfors tog sin början saknas det uppgift om. I en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 redovisas en anläggning tillhörande en J. A. Johansson vilken enligt en tillhörande karta förefaller ha varit belägen vid Nyfors. Anläggningen producerade likström. Några andra uppgifter finns inte.

Runt mitten av 1900-talet var farfar till nuvarande ägaren mjölnare. Kvarndriften upphörde troligen runt 1960. Senare övertog en farbror verksamheten som här anlade en mindre snickerifabrik med maskiner från Nittorps snickeri. Här tillverkades bland annat fönster och dörrar.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Nyfors kvarn har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger framför allt i den gamla kvarnbyggnaden som är exteriört välbevarad liksom vattenmiljön med damm och vattenvägar. De senare vittnar om stora ansträngningar för att samla fallhöjden på platsen. Bidragande till det kulturhistoriska värdet är också det fortsatta utnyttjandet av vattenkraften liksom den intilliggande gårdsmiljön där mjölnaren hade sin bostad.

Äldre kontrolltavla i ett utrymme ovanför turbinsumpen.

Rydfors kvarn

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Ryda 3:2

Verksamhet: Kraftverk

Rydfors kvarn och damm.

Anläggningsbeskrivning

Rydfors (Ryfors) kvarn är belägen vid Jälmån, mellan Dalstorp och Tranemo. Till anläggningen hör en dammbyggnad i sten och betong. Mellan Rydfors och uppströms belägna Nygårdssjön uppvisar ån en tydlig utvidgning. Den närmaste omgivningen består av ett öppet odlingslandskap. Kvarnbyggnaden ligger väl synlig från landsvägen som skär genom landskapet.

Miljön består utöver kvarnbyggnaden och dammanläggningen av den före detta mjölnarbostaden, kvarnstall och byggnader knutna till tidigare jordbruk. Sen kvarndriften upphörde har kvarnbyggnaden använts för veterinärmottagning, tryckeri, ateljé, lager med mera.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnadens utförande härrör i stora delar från en ombyggnad vid 1930-talets mitt då kvarnverksamheten flyttades från Jälmåns västra sida till den östra. Dammen har fyra öppningar: ett turbinintag, ett skibord och två flodutskov. Intaget liksom de sistnämnda öppningarna är försedda med spettluckor av trä. På vattensidan uppvisar dammen tydliga pågjutningar i betong. På luftsidan framträder mycket av dammbyggnadens äldre delar i form av murverk i gråsten. Från intaget rinner drivvattnet via en kort intagsränna till den överbyggda turbinsumpen. Från sumpen rinner vattnet vidare i en knappt 90 meter lång utloppskanal.

Kvarnbyggnaden är uppförd i tre våningar med en bottenvåning i platsgjuten betong och två våningar i stolpverkskonstruktion. Byggnaden är utvändigt klädd med locklistpanel. Panelens utformning liksom byggnadens dörrar och fönster hör troligen till det ursprungliga utförandet. Taket är belagt med trapetskorrugerad plåt.

Kraftverkets turbin är placerad i en betongsump utmed byggnadens västra långsida. Kraften från turbinen överförs via remmar till generatoren som är placerad på väggen i kvarnbyggnadens bottenplan. Generatoren är en asynkrongenerator från Busck, tillverkad 2012, med en effekt på 30 kW. Den vertikalexlade turbinen av francistyp är av okänd tillverkning. Turbinen regleras med ett motviktsaggregat.

Under normala förhållanden körs kraftverket ca 8–10 månader per år. Vattnet i ån regleras i samverkan med Ods kvarn i Dalstorp. Fallhöjden vid forsen är 1,4 meter.

Historik

På en karta upprättad 1742 är en skvaltkvarn markerad på den västra sidan om forsen. På vardera sida om ån låg ett soldattorp. Skvaltkvarnen omnämndes redan 1699 i den så kallade kvarnkommissionens handlingar.

Åren 1858–1859 uppfördes en ny kvarn på västra sidan. Kvarnen byggdes av ett mädlag bestående av ett flertal gårdar i trakten och tjänade som tullkvarn. Vattenrätten delades av hemmanen Gisslarp och Nygården. På den häradsekonomiska kartan från 1890–1897 är både kvarnen och en såg utmärkta.

Av en besiktning 1890 avseende flottningen på Jälmån framgår att anläggningarna vid ”Rya kvarn och såg” var i dåligt skick. I samband med en översvämning sommaren 1927 skadades både dammen och kvarnen svårt.

Flottningen på Jälmån lär ha börjat under andra hälften av 1800-talet. År 1893 blev sträckan Daltorpssjön–Ätran allmän flottled. För att skapa bättre förutsättningar för flottningen föreslogs vid ovan nämnda inventering en ny slussränna liksom att rensning och grävningsarbeten nedströms dammen skulle utföras. Under pågående flottning kunde inte kvarnen och sågen drivas på grund av att mängden vatten var otillräcklig.

Kvarn och före detta mjölnarbostaden vid Rydfors kvarn.

År 1914 ska Dalstorpssjön-Åtrons Flottningsförening ha blivit ägare till kvarnen och sågen som utarrenderades. Föreningen uppgick 1923 i Åtrons Allmänna Flottningsförening. Flottningen på Jälmån pågick fram till omkring 1930. Strax därefter förvärvades marken runt fallet och dämmningsrätten av en Thure Carlson.

År 1934 stod en ny kvarn och tillhörande mjölnarbostad färdig på östra sidan om ån. Kvarnen var utrustad med valsstol och drevs med turbin. Här fanns även en mindre turbin för driften av en elektrisk generator. Till mjölnargården hörde ca två hektar mark. Gården var självförsörjande. På en allmänning i anslutning till kvarnen låg ett sågverk som drevs med samma turbin som kvarnen.

I ett tidigt skede hamnade Thure Carlson i en dispyt med bönderna om vattenståndet. Bönderna värnade sina vattennära ängsmarker. Frågan avgjordes i en vattendom vid 1930-talets slut. Enligt domen fick dammluckorna stängas även sommartid men vattennivån fick ej överstiga dammbyggnadens skibord.

Kvarnen var i drift fram till 1969. När nuvarande ägarna övertog kvarnen 1984 var den tömd på tidigare förmalningsutrustning. Kvar fanns en pågående elproduktion. Den större turbinen som tidigare drev kvarnen användes nu för att driva en generator.

År 1986 startade tryckeriverksamhet i kvarnen efter smärre ombyggnader, en verksamhet som varade fram till 1989 då tryckeriet flyttades till större lokaler i Nittorp.

Vid början av 2010-talet genomfördes en renovering av kraftverkets maskineri.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Rydfors kvarn har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger i den sammanhållna kvarnmiljön med kvarn, damm och mjölnarbostad, den exteriört välbevarade kvarnbyggnaden och det fortsatta utnyttjandet av vattenkraften i Jälmån. Dammbyggnadens konstruktioner i sten utgör en länk till platsens äldre historia. Åns betydelse som kraftkälla vid Rydfors är känd sedan slutet av 1600-talet.

Björسدamms kraftverk

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Björسدamm 1:2

Verksamhet: Kraftverk

Björسدamms kraftstation och verksdamm. Den nuvarande kraftstationen från slutet av 1950-talet är belägen på samma plats som den ursprungliga byggnaden.

Anläggningsbeskrivning

Björسدamms kraftverk är beläget i Jälmån, strax öster om Tranemo tätort. Jälmån mynnar i Tranemo ut i Månstadån som i sin tur rinner ut i Tranemosjön. Det indämda vattenområdet uppströms verksdammen sträcker sig en dryg kilometer upp i ån.

Vid Björسدamm har det bedrivits verksamhet sedan åtminstone 1700-talet. Strax uppströms finns en ruin bevarad efter en tidigare kvarnbyggnad. Intill ligger gården Björسدamm som tjänade som mjölnarbostad. I anslutning till kvarnruinen, under vattenytan, finns rester kvar efter den tidigare dammen. Strax norr om kraftverket ligger en rödfärgad villa som eventuellt tidigare varit kopplad till driften av kraftverket.

Byggnadsbeskrivning

Dammen är ca 60 meter lång och är uppförd i natursten och betong. På luftsidan har dammbyggnaden bibehållit mycket av sin ursprungliga karaktär med murverk i sten. På vattensidan är dammbyggnaden i sin helhet förstärkt med platsgjuten betong.

Dammen hade från början totalt sju öppningar vilka alla finns kvar med undantag för öppningen längst bort från kraftstationen vilken har gjutits igen på vattensidan. Två av de mindre öppningarna i dammen var avsedda för flottgods och ålyngel. Nedströms fanns det tidigare en ränna liksom en trumma i trä i anslutning till de båda öppningarna. Övriga öppningar utgörs av kraftverkets intag, ett flodutskov, ett fem meter brett skibord och ett bottenutskov. Den igensatta öppningen var en reservöppning.

Intaget liksom de mindre öppningarna bredvid är försedda med spettluckor i trä. Flodutskovet stängs med tre planluckor av stål som manövreras maskinellt. Skibordet och bottenutskovet är försedda med sättar. Innanför intagsluckorna sitter en rensaller vilket rensas manuellt.

Utloppet ansluter direkt till ån. Endast en kort betongmur skiljer utloppet från dammens stötbotten. Tidigare två utloppsöppningar med murade valv har i ett senare skede ersatts av ett valv i betong.

Nuvarande kraftstation från slutet av 1950-talet är belägen på platsen för den ursprungliga byggnaden. Kraftstationen är uppdelad i ett fönsterlöst turbinhus och ett maskinhus försett med fönster. Det senare är uppfört i två våningar. Byggnaden i sin helhet bär en tydlig tidsprägel. Utmärkande är maskinhusets gula fasadtegel och de flacka taken. På maskinhusets södra gavel står årtalet 1918 vilket betecknar året då bygget av kraftverket påbörjades.

Invändigt uppvisar kraftstationen en enkel utformning med putsade och målade väggar. Utrustningen är en blandning av gammalt och nytt. I början av 2000-talet byttes kontrollutrustningen m.m. Kvar i maskinhuset finns äldre kontrollutrustning från Asea med svastikasymbolen vilken Asea använde som logotyp fram till 1930-talets början.

Kraftverkets två turbiner av francistyp är tillverkade vid Finshyttans Bruk i Filipstad och i Hällaryd, Vetlanda kommun. När de är tillverkade är inte känt. År 2017 byttes turbinernas sugrör. Tidigare turbinregulatorer är borttagna och ersatta av hydrauliska motviktsaggregat.

Turbinerna är kopplade till två synkrongeneratorer från Asea med bevarade matarmaskiner från Asea. Den mindre av de två är märkt med en svastika och är enligt uppgift tillverkad 1920. Den större generatorns tillverkningsår är okänt.

Fallhöjden vid Björssdamms kraftverk är ca 5,5 meter och generatorerna har en sammantagen effekt på ca 200 kW.

Kraftverkets båda synkrongeneratorer från Asea. Den mindre generatoren hör troligen till den ursprungliga utrustningen.

Historik

I ett av kungl. Kvarnkommissionens protokoll, upprättat år 1699, framgår att det till närbelägna Ljungsnäs en gång hört två kvarnar och en såg, vilka vid tiden låg i ödesmål. Tillstånd gavs till att återuppta verksamhet på platsen.

År 1749 erhöll assessorn Georg Adolf Rutensköld tillstånd att flytta en skattlagd tullkvarn vid Gudarp Trädgård till Björdsdamm samt att på samma ställe för enskilt behov uppföra en såg. Några år senare planerade Ruthensköld för en stendamm ”ovanför Ljungsnäs uråldriga kvarnställe”.

I början av 1800-talet köpte kronolänsman Bänge Björdsdamms kvarn. År 1809 erhöll Bänge tillstånd att öka kapaciteten med ett andra stenpar. I samband med detta lär dåvarande ägaren av Ljungsnäs ha byggt en kvarn vid andra änden på dammen, i enlighet med 1699 års tillstånd.

Jälmån har tjänat som flottled. 1890 fanns det intill högra strandkanten, utöver kvarn och såg, även en ”slussränna”, 7,5 meter lång och 2 meter bred. I en beskrivning av den senare tillkomna kraftverksdammen redogörs för sju olika öppningar varav en särskild, 1,2 meter bred flottledsöppning.

Björdsdamms kvarn och såg fanns kvar fram till 1918 då anläggningen med tillhörande vattenfall och vattenrätt såldes till Tranemo Elektriska Kraft AB. Kraftbolaget påbörjade kort därefter, nedströms kvarnen, bygget av en ny dammanläggning och en ny kraftstation. År 1920 lär kraftverket ha varit färdigt att tas i bruk. Fem år senare fick kraftbolaget dämmningsrätten godkänd av vattendomstolen.

Björسدamm kraftverk är upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926. Enligt förteckningen hade verket vid denna tid en installerad generatoreffekt på endast 10 kVA. En annan källa anger dock att det första aggregatet hade en effekt på 60 kW och att verket ganska snart utökades med ett andra aggregat. Från Björسدamm försågs stora delar av närområdet med ström. Från 1929 erhöles el även från Trollhättan.

År 1958 skedde en större ombyggnad då kraftverket försågs med en ny kraftstation, uppförd på samma plats som den tidigare. År 1980 tömdes dammen för förstärkningsarbeten på dammen efter att läckage påträffats. Stora pågjutningar i betong utfördes. I samband med tömningen framträdde den tidigare dammbyggnaden i höjd med den gamla kvarnen. Ägare vid tiden var kommunala Kinds Energiverk AB som utöver Björسدamm även ägde Åstafors kraftverk. Nuvarande ägare köpte anläggningen av Vattenfall 2014.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Björسدamm kraftverk har ett kulturhistoriskt värde. Samma bedömning har tidigare gjorts i samband med en länstäckande inventering av kulturhistoriskt värdefulla vattenkraftverk där anläggningen har bedömts i relation till andra motsvarande anläggningar. Kraftverket utgör en förlängning av ett månghundraårigt utnyttjande av vattenkraften på platsen.

Dammbyggnaden uppfördes i samband med kraftverkets etablering och har trots omfattande renoveringsarbeten bibehållit en stor del av sin äldre karaktär med exponerat murverk i sten på luftsidan. Den nuvarande kraftstationen är tillkommen senare och är tydligt präglad av sin tid. Blandningen av gammalt och nytt återkommer i kraftstationens interiör. Till helhetsmiljön hör också en möjlig maskinistbostad direkt norr om dammen liksom den tidigare mjölnarbostaden med intilliggande kvarnruin.

Sågbackens kraftverk

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Stackebo 1:10

Verksamhet: Kraftverk

Damm, före detta trämjölskvarn och kraftstation vid Sågbacken.

Anläggningsbeskrivning

Kraftverket med kraftstation och damm är beläget vid Musån och det tidigare torpstället Sågbacken. Kraftstationen utgörs av en relativt sentida byggnad uppförd i anslutning till de lämningar som återstår efter tidigare verksamheter. På platsen har det tidigare funnits kvarn, såg och spånhyvel och i ett senare skede en trämjölsfabrik. Mellan dammbyggnaden och en uppströms belägen vägbro bildar det uppdamnda vattnet i ån en betydande vattenspegel. Musåns vatten kommer från sjöar i östra delen av Mossebo socken. Vid Marjebosjöns utlopp i Musån sker en gemensam reglering för Sågbackens och närbelägna Furulunds kraftverk.

Byggnadsbeskrivning

Den ca 40 meter långa dammbyggnaden är till stora delar uppförd i sten. I ett senare skede har pågjutningar i betong utförts. Dammbyggnaden har samma utförande idag som under det tidiga 1900-talet avseende antalet öppningar och dess placering. Intaget till kraftverket har byggts om i ett senare skede och stängs idag med en plåtlucka. Vid åfåran finns en större öppning där tidigare spettluckor har ersatts av sättrar fördelade över fem fack. Mellan åfåran och intaget finns en överfallsöppning. Söder om dammluckorna ansluter en längre dammvall. På nedsidan är dammvallen belagd med sten.

Kraftstationen är placerad på norra sidan om ån, intill intaget till tidigare mjölkvarn och såg. På platsen för kvarnen står en tidigare trämjölsfabrik utförd i betongsten. Kraftstationen är uppförd på en turbinsump i betong. Byggnaden har en enkel karaktär och är utförd med pulpettak och en regelstomme som klätts med stående lockpanel. I anslutning till sumpen och fabriksbyggnaden intill finns rester efter tidigare grundmurar i natursten och en valvslagen utloppsöppning. Nedströms öppningen följer en till synes stensatt utloppskanal som mynnar ut i ån ett trettiotal meter längre ner.

Kraftverket har under senare år varit utrustat med två aggregat med en generatoreffekt på 11 kW och 30 kW. På grund av ett omfattande renoveringsbehov är det senare aggregatet borttaget för renovering.

Den tidigare fabriksbyggnaden saknar tidigare maskineri. Här finns idag en större pressmaskin insatt efter nedläggningen.

Dammbyggnaden vid Sågbackens kraftverk med en större öppning vid åfåran. Till vänster syns en överfallsöppning.

Historik

Vid Sågbacken låg i äldre tid en kvarn tillhörig kyrkan. Kvarnen omnämndes redan 1545 i Skara stifts jordebok. Den lydde vid tiden under Mossebo Stom. Kvarnen kom senare i enskild ägo.

På en karta från 1724 är en såg markerad vid kvarnplatsen med texten "Såg till Stackebo" och en sågsymbol. Här finns också en symbol för kvarn. På en laga skifteskarta från 1844 gällande Stackebos ägor är till synes både en kvarn och en såg utritade. På den häradsökonomiska kartan, upprättad under första hälften av 1890-talet, finns det endast en kvarn utmärkt på platsen. Intill låg torpet Sågbacken.

År 1936 upprättades uppmättningsritningar över anläggningen med anledning av en föreslagen höjning av dämmningsgränsen. Ritningarna visar bland annat hur det på södra sidan av ån fanns en vattendriven stickhyvel med en särskild intagsöppning i dammen och träränna för drivvattnet. Kraften till hyveln, som tycks att stått utan tak, erhöles via ett underfallshjul.

Utmed en kraftkanal på norra sidan av ån låg en kvarn och en såg vilka fick sitt vatten från ett och samma intag i dammen. Från intaget rann vattnet i en kort träränna fram till en turbinsump vilken förefaller ha rymt tre turbiner vilka drev sågen och kvarnen. Samma turbin som drev sågverket användes för att driva en elgenerator, placerad i såghuset, liksom eventuellt ett av kvarnens två stenpar. Kvarnen var i övrigt utrustad med en valsstol och ett rensverk. I såghuset fanns en cirkelsågbänk, spånfläkt och slipmaskin. Nedströms sumpen rann vattnet via kanalen tillbaka ut i ån.

Kvarnen var i drift fram till tidigt 1950-tal. Byggnaden brann 1952 ned till grunden. På platsen för kvarnen uppfördes snart en ny byggnad vilken kom att användas för tillverkning av trämjöl. Mjölet tillverkades av spån och lär ha använts till tillverkning av linoleummattor/-plattor. Tillverkningen pågick fram till 1960-talets slut. Såghuset försvann eventuellt i samband med att kvarnen brann. 1970 fick fastigheten nya ägare och troligen var det vid någon tidpunkt därefter som en kraftstation uppfördes i anslutning till trämjölsfabriken.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Sågbackens kraftverk har ett kulturhistoriskt värde. Kraftverket utgör en fortsättning på ett månghundraårigt nyttjande av vattenkraften på platsen. Elproduktion har bedrivits vid forsen sedan tidigt 1900-tal. Nuvarande kraftstation är emellertid relativt sentida liksom den maskinella utrustningen.

Det kulturhistoriska värdet ligger främst i dammanläggningen vars konstruktioner i sten utgör en tydlig länk till platsens äldre historia. Av tidigare kvarn och såg återstår endast vissa lämningar. Den tidigare trämjölsfabriken saknar all produktionsutrustning och dess relation till dammen är okänd.

Till helheten hör också den tidigare mjölnarbostaden med tillhörande ekonomibyggnader.

Furulunds kraftverk

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Mossebo 1:11

Verksamhet: Kraftverk

Furulunds kraftstation med tidigare utledningstorn vid gaveln som vetter mot vägen.

Anläggningsbeskrivning

Anläggningen, som sedan ett par decennier går under namnet Furulunds kraftverk, är belägen vid Herrafallet i Musån. Ån har sitt inlopp vid Marjebosjön, ca 2,5 kilometer öster om kraftverket. Vid inloppet finns en regleringsdamm. Vid Herrafallet finns en större verksdamm. Det indämda vattenområdet bildar en betydande vattenspegel. Drivvattnet till kraftverkets turbin leds fram via en drygt 30 meter lång tilloppstub. Fallhöjden är fem meter. Anläggningen producerar årligen ca 190 000 kWh. Strax intill kraftverket finns både ett mindre bostadshus som tidigare hörde till torpet Sundsvall och en senare uppförd maskinistbostad.

Byggnadsbeskrivning

Den 48 meter långa versdammen är uppförd i sten, med mindre pågjutningar i betong på krönet. Dammen har tre öppningar varav ett intag till kraftstationen. De övriga utgörs av ett större flodutskov och en bottenöppning. Flodutskovet är försett med två spetluckor och en sättlucka. Bottenöppningen stängs med sätтар och intaget med en spetlucka. Luckorna är alla av trä. Från intagsöppningen rinner drivvattnet genom en nedgrävd betongtub fram till turbinen. Betongtuben har ersatt en tidigare trätub belägen ovan mark. Nedströms kraftstationen rinner vattnet i en lång utloppskanal som mynnar i ån efter ett hundratal meter.

Den rödfärgade kraftstationen är uppförd på betonggrund och klädd med locklistpanel. De vitmålade fönstren i trä är tätspröjsade. Taket är belagt med plåt och betongpannor. Utmärkande är byggnadens bevarade utledningstorn. Mot söder finns en tillbyggnad med stomme av betongsten vilken tidigare inrymde en dieselmotor.

Kraftstationens maskinrum har en välbevarad äldre karaktär med pärlspont på väggar och i tak och en stor mängd äldre kontrollutrustning. Kraftverkets turbin är en francis tvillingturbin ”Nr 8 Kolumbi Special”, tillverkad vid Finshyttans Bruk i Filipstad. Turbinen är sannolikt jämgammal med den tillhörande regulatorn, tillverkad 1918. I samband med en renovering byttes turbinens tidigare hölje av trä ut mot ett hölje i stål. Regulatorn är ersatt av nyare teknik men kan kopplas in i händelse av strömavbrott. I anslutning till regulatorn finns en mindre synkrongenerator. Huvudgeneratorn är en remdriven Siemens asynkrongenerator med en effekt på ca 40 kW.

Stendammen vid Furulunds kraftverk, uppförd 1918.

Delar av dagens maskinaggregat i Furulunds kraftstation.

Historik

Omkring 1915 föddes idén om att vid det outnyttjade Herrafallet bygga ett vattenkraftverk. På platsen fanns sedan tidigare torpet Sundsvall men ingen vattenanknuten verksamhet. Syftet var att förse Mossebo socken med elektricitet för belysning och kraft. Tre år senare bildades Mossebo Elektriska Andelsförening. På våren 1918 upprättades arbetskontrakt för dammbyggnad och turbingrav. Man skrev även kontrakt med Elektriska AB AEG i Göteborg för leverans för elektriska maskiner och transformatorer. Redan den 23 mars året därpå stod kraftverket färdigt att tas i bruk.

Kraftverket är upptagen i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 45 kVA.

Vid tiden för igångsättandet hade föreningen ca 75 andelsägare. Under alla år hade föreningen en anställd. Efter att den första maskinisten flyttat anställdes år 1920 en Aran Johansson som arbetade för föreningen ända fram till sin pensionering 1968, bland annat med handhavandet av kraftverket.

Elbehovet i distributionsområdet ökade snabbt och 1935 började man köpa reservkraft från Trollhättan. Man var således inte längre beroende av vattenståndet i Musåns källsjöar. Med tiden blev andelen ström från det egna kraftverket mindre och mindre och efter ett generatorhaveri 1960 beslöt man att ta kraftverket ur drift. Andelsföreningen levde emellertid kvar som ett eldistributionsföretag. Nätet köptes sedermera upp av ett större kraftbolag men de var inte intresserade av kraftverket.

Sedan nuvarande ägaren övertagit kraftverket i slutet av 1996 inleddes en omfattande renovering för att sätta verket i stånd igen. År 2000 var det färdigt att tas i drift. Renoveringen syftade även till att bevara anläggningens äldre karaktär liksom verktyg och annan utrustning som fanns kvar i byggnaden med koppling till tidigare verksamhet. Många av sakerna har samlats i ett mindre utrymme intill maskinrummet som maskinisten nyttjade som verkstad, skomakeri m.m.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Furulunds kraftverk har ett högt kulturhistoriskt värde. Anläggningen är representativ för de många bygdekraftverk som uppfördes runt om i landet under senare delen av 1910-talet för landsbygdens elektrifiering och är fortfarande i drift.

Kraftstationen är såväl exteriört som interiört välbevarad och kvar finns mycket av äldre utrustning, bland annat turbinen som sannolikt är samtida med kraftverket. Utmärkande är byggnadens utledningstorn. Av stor betydelse för det kulturhistoriska värdet är också den välbevarade stendammen. Den numera nedgrävda tilloppstuben gör emellertid sambandet mellan dammen och kraftstationen mer svårläst.

Till helhetsmiljön hör även det tidigare torpet liksom den senare tillkomna maskinistbostaden.

Marjebosjöns regleringsdamm

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Mossebo 1:14

Verksamhet: Regleringsdamm

Marjebosjöns regleringsdamm vid Marjebosjöns utlopp i Musån.

Anläggningsbeskrivning

Marjebosjöns regleringsdamm är belägen vid Marjebosjöns utlopp i Musån. Regleringen av Marjebosjön utgör en del av driften av de nedströms belägna kraftverken vid Furulund och Sågbacken. Regleringen har pågått sedan omkring 1920. Strax nedströms dammen har det funnits både kvarn och hammarsmedja i äldre tid. Dammen ligger idag inklämd mellan två villafastigheter.

Byggnadsbeskrivning

Dammbyggnaden utgörs av en kombinerad damm och vägbro med brobana i betong. Dammöppningen stängs och öppnas genom två spettluckor av trä som hålls på plats av gåtar av stål. På insidan av dammöppningen kan äldre stenarbeten ses. Senare har pågjutningar i betong utförts.

Historik

På den häradsekonomiska kartan upprättad 1890–1897 finns en väg utritad som passerar ån på samma ställe som idag. I anslutning till bron låg gården Smedjan. Strax nedströms fanns en mindre vattenspegel och vid denna en symbol för kvarn. På en laga skifteskarta från 1883 är platsen emellertid betecknad som Mossebo hammare, något som knyter an till ovan nämnda gårdsnamn. Smedjan kan enligt uppgift spåras tillbaka till 1600-talet. Smedjan var i drift fram till 1916 då den sista smeden dog. Den läts därefter förfalla. Vid smedjan ska det bland annat ha tillverkats smidesarbeten till Mossebo kyrka.

På en karta över Mossebos ägor 1747 är på samma plats en ”enfota” mjölkvarn markerad. Kvarnen kördes höst och vår för husbehov och hörde till löjtnanten Kylenehtierna på Mossebo säteri. Ännu en bit nedströms, strax öster om Rydssjön, fanns vid samma tid en såg, en eller två kvarnar samt ett ålfiske, anläggningar som delvis hörde till Ryd. Musån markerade gränsen mellan Mossebos och Ryds ägor.

År 1922 såldes såväl marken vid den tidigare hammarsmedjan som marken vid vägbron, i köpbrevet beskriven som: ”... vattenfall s.k. Knipehammaren med dervarande dammar och luckor samt mark till kanalisering af strömfåra och Landtramp ...” Köparen var J. A. Kjällerström, Stackebo. Kjällerström var involverad i Mossebo Elektriska Andelsförening. Föreningen hade redan i början av 1920 tagit beslut om att förvärva ”Smedjefallet” och planen var att det skulle ske i samverkan med J. A. Kjällerström. För driften av föreningens nedströms belägna kraftverk var en reglering av Marjebosjön nödvändig.

Dammluckorna och den bro som fått namnet Trollabro enligt en skylt på broräcket.

Kulturhistorisk värdering

Visst kulturhistoriskt värde

Marjebosjöns regleringsdamm har ett visst kulturhistoriskt värde. Dammen används fortfarande för sitt ursprungliga ändamål. Det långa avståndet till berörda anläggningar gör dock sammanhanget svårläst. Platsen är också intressant för de verksamheter som tidigare bedrivits strax nedströms från dammen. Huruvida det finns några spår kvar är dock inte känt.

Strömsfors kraftverk

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Bratteborg 1:9

Verksamhet: Kraftverk

Kraftstationen vid Strömsfors kraftverk.

Anläggningsbeskrivning

Strömsfors kraftverk är beläget i Assman i den tidigare bruksorten Strömsfors. Kraftverket hörde ursprungligen till Strömsfors Bruk och uppfördes på platsen för ett tidigare turbinhus. Nedströms finns en kvarnbyggnad bevarad liksom en större tegelbyggnad från 1800-talets slut vilken inrymde den verkstadsindustri som tidigare funnits här. I närområdet finns också den praktfulla Villa Strömsfors liksom en mindre såg och byggnader knutna till tidigare jordbruk. Området är idag öppet för besökare och försett med skyltar som informerar om tidigare verksamheter. Till kraftverket hör en samtida dammbyggnad i sten, tillopps- och utloppskanaler. Fallhöjden är 4,6 meter och den samlade effekten 300 kW.

Strömsfors bruk är upptaget i det kommunala kulturmiljöprogrammet (2023) som särskilt värdefull miljö.

Byggnadsbeskrivning

Den ca 50 meter långa dammbyggnaden skulle enligt vattendomen från 1925 utföras i sten och betong. Utformningen följer beskrivningen i domen med två intagsöppningar, två flodutskov samt en lång överfallsöppning. I domen föreskrevs även öppningar för ålledare och flottning. Närmast norra strandkanten finns ett ca en meter brett utskov vilket troligen använts för flottningen. Det sistnämnda utskovet stängs med sättar. Intagen och övriga utskov är försedda med luckor av olika slag.

Intagsöppningarna återfinns i änden på en ca 60 meter lång tilloppskanal, utförd i sten och betong. Kanalen uppfördes i en sedan tidigare befintlig kraftkanal. Intagen stängs med stora planluckor i stål vilka ersatt tidigare spetluckor i trä. Innan luckorna sitter galler som rensas maskinellt. Strax innan intagsöppningarna finns en överfallsöppning för överskottsvatten vilken leder vattnet till en mindre kanal som sin tur leder vattnet tillbaka ut i ån. Kanalen omges av terrasserings på båda sidor vilka tidigare utgjorde delar av herrgårdsparken. Nedströms kraftstationen rinner vattnet i en ca 200 meter lång och delvis stenskod utloppskanal.

Kraftstationen är uppförd i två våningar på en underbyggnad av betong och kvaderhuggen natursten. Fasaden är klädd med vit spritputs med undantag för en slätputsad gördellist. Taket är belagt med rött, glaserat tegel. Fönstren i grönmålat trä är finspröjsade. Dörrar och portar är även de målade i grönt.

I maskinhallen är det högt i tak. Väggarna är slätputsade och vitmålade. Golvet är belagt med en modernare typ av klinkerplattor. I taket ligger de bärande, svartmålade järnbalkarna synliga. Mellan balkarna är det slätputsade undertaket avfärgat i mörkrött i enlighet med tidigare utförande, enligt uppgift. Strax under taket finns en äldre travers.

Kraftverkets maskineri utgörs av två aggregat med horisontalaxlade, dubbla francisturbiner. Tidigare turbinregulatorer är sedan ett antal år ersatta med motviktsaggregat. En regulator, tillverkad vid Borås Mekaniska Verkstad, har bevarats i kraftstationen. Åtminstone en av turbinerna är tillverkad av samma företag vilket vid tiden var knutet till Strömsfors Bruk.

Verkets två synkrongeneratorer är av olika ålder. Den äldre generatoren (200 kW), en System Clayton, är tillverkad 1907–1908 av Ludvikaföretaget Förenade Elektriska AB. Intill finns en matarmaskin av senare datum, tillverkad av ESAB. Den mindre generatoren (100 kW) med tillhörande matarmaskin är tillverkad av Asea. Båda maskinerna är märkta med en svastika vilken användes av Asea som företagets logga fram till 1933. Matarmaskinerna är tagna ur bruk.

Efter senaste ägarbytet 2003 har en renovering och modernisering av kraftverket genomförts. Bland annat har turbinerna fått nya löphjul och generatorerna lindats om. Kraftstationen är numera helautomatiserad.

Närbild av den större av kraftverkets två generatorer.

Historik

Åren 1856 och 1857 förvärvade Gustaf Lindqvist, Uddebo och Anders Josef Larsson, Ljungsnäs mark på båda sidor om Strömmens vattenfall i Assman, mark som tidigare tillhört Landbogården och Lilla Svinåsa. På Assmans södra sida låg en kvarn vilken man avsåg att ersätta med en ny kvarn. Den nya kvarnen skulle uppföras längre upp i fallet i närheten av en äldre kvarnplats. Kort därefter överläts köpet till Ströms Fabriks AB, sedermera Strömsfors AB.

Ordförande och disponent i Ströms Fabriks AB var till en början Fredrik Brusewitz, Limmareds glasbruk, enligt samtida lantmäterihandlingar. Det var emellertid Anders Josef Larsson som var den drivande kraften vid Strömsfors. Något år senare anlades en smedja med stångjärnshammare samt knipp- och spikhamrar. Anläggningen fick namnet Strömsfors Bruk.

Kraften i Assman togs tillvara genom anläggandet av en damm. Assman var här delad i två fåror, åtskilda av en ö. Den södra fåran kom att tjäna som kraftkanal med två fall. Vid det övre fallet anlades kvarn och såg som drevs med tre vattenhjul. Vid det nedre fallet anlades stångjärnshammare och manufakturverk som drevs med tre vattenhjul. Utöver verksbyggnaderna uppfördes en herrgårdsbyggnad, arbetarbostäder och ekonomibygnader. Anders Josef Larsson flyttade till herrgården i Strömsfors där han verkade som bruksbolagets direktör.

Rörelsen kom 1871 i Limmareds glasbruks ägo som anlade en glashytta på Assmans norra sida. Järnhanteringen drevs parallellt och utvecklades med tiden mot verkstadsindustri. År 1880, efter att glashyttan lagts ner, uppfördes ett gjuteri med tillhörande bearbetningsverkstad på platsen för nuvarande kraftstation. På bruket tillverkades bland annat delar till kvarnar, cirkelsågverk och axlar för vagnar.

Vid 1880-talets början övertog Anders Josef Larsson brorssöner verksamheten vid Strömsfors Bruk, ingenjörerna Oskar och David Nylander. Tillverkningen inriktades mot maskintillverkning och med tiden upphörde produktionen i den gamla smedjan. År 1888 införlivades Borås Mekaniska Verkstad i rörelsen. Ett par år senare förvärvades mark väster om bruket där med tiden ett nytt gjuteri anlades. Åren 1896–1897 uppfördes den verkstadsbyggnad som står här än idag.

Liksom tidigare drog man nytta av vattenkraften i Assman. Vid sekelskiftet 1900 var anläggningens utrustad med turbiner som drev maskiner och en generator för elektrisk belysning. En generator ska ha installerats redan 1889. Enligt en brandförsäkringshandling från 1905 var generatoren placerad i ett dåvarande magasin i trä, ovanpå "turbinhuset", på samma plats där kraftstationen står idag. I en handling från 1918 beskrivs byggnaden som "elektricitetsverk". Det tycks nu ha varit fråga om en mindre byggnad belägen mellan kanalen och ån.

Strömsfors är upptaget i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 30 kVA. Anläggningen producerade likström. Vid 1930-talets början användes hälften av den utvunna kraften för att driva två elektriska generatorer, en för belysningsändamål och en för kraftöverföring till sekundära elmotorer. På bruket tillverkades vid denna tid bland annat träförädlingsmaskiner, förpacknings- och etiketteringsmaskiner, kvarn- och sågverksmaskiner, maskiner för trämassfabriker, handelsgjutgods m.m.

Planer på ett nytt kraftverk fanns redan några år in på 1920-talet. Genom en vattendom i mars 1925 erhöles tillstånd att uppföra en ny dammbyggnad, kraftstation och avloppskanal samt att upprensa Assman uppströms dammen och riva ut två befintliga dammar med kvarn och såg. Det skulle emellertid dröja ända till åren 1933–1935 innan dammbyggnaden och kraftstationen färdigställdes. Kraftstationen uppfördes vid den befintliga kraftkanalen. Senare skedde en utbyggnad mot norr, troligen på 1940-talet, med en större tillbyggnad som inrymt brandkåar och en allmän tvättinrättning. I anslutning till kraftverksbygget uppfördes ny kvarn och ny såg på området med eldrift.

I samband med dammbygget tillkom en ny tillloppskanal genom att den befintliga kanalen byggdes på. Påbyggnaden syftade till att höja vattennivån vid fallets nedre del till samma nivå som vid fallets övre del. Arbeten utfördes även avseende utloppskanalen. Arbetet ska ha utförts med brukets egen personal. Vid tiden för vattendomen planerades för ett aggregat med möjlighet att utöka kapaciteten med ytterligare ett aggregat. Enligt uppgift installerades redan från början två aggregat. Åtminstone den ena turbinen tillverkades vid Borås Mekaniska Verkstad. Kraften användes i sin helhet för brukets behov. År 1939 förstärktes tillloppskanalen invändigt med platsbyggnad betong efter ett läckage.

Dammen vid Strömsfors. I bakgrunden den så kallade Villa Strömsfors vilken uppfördes i början av 1900-talet.

År 1936 övertogs rörelsen av Oskar och Davids brorson Axel Nylander som dessförinnan varit VD för Borås Mekaniska Verkstad. Axel Nylander drev bruket i ca 30 år innan det vid mitten av 1960-talet övertogs av sonen Axel-Uno Nylander. Verksamheten var nu inte i närheten av vad den varit och i början av 1970-talet lades bruket ner. Runt slutet av 1990-talet revs den tidigare gjuteribyggnaden och senare en kontorsbyggnad vilken var belägen på den gamla hammarsmedjans plats i anslutning till verkstadsbyggnadens östra gavel. År 2003 tog nuvarande ägaren över kraftverket och verkstaden intill med tillhörande smedja, kontor och såghus.

Genom Strömsfors har det även bedrivits flottning. Från en besiktning 1890 finns uppgifter om en 20 meter lång och 2,5 meter bred "slussränna". I den senare kraftverksdammen anordnades ett särskilt utskov för flottningen.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Strömsfors kraftverk har ett högt kulturhistoriskt värde. Samma bedömning har tidigare gjorts i samband med en länstäckande inventering av kulturhistoriskt värdefulla vattenkraftverk där anläggningen har bedömts i relation till andra motsvarande anläggningar.

Kraftverket är i sin helhet välbevarat. De båda maskinaggregaten med turbiner och generatorer är enligt uppgift de ursprungliga sedan den nya kraftstationen uppfördes under första hälften av 1930-talet. Den större generatorn har ett särskilt teknikhistoriskt värde då den lär vara en av få bevarade av Ludvikaföretaget Förenade Elektriska AB. Maskinhallen har en i övrigt bibehållen äldre karaktär. Styr- och reglertekniken har dock moderniserats.

Kraftverket ingår i en sammanhållen helhetsmiljö med Assman i centrum och ett stort antal kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Kraftverket utgör en betydelsefull del av Strömsfors Bruks historia och bidrar till förståelsen av ett långvarigt och kontinuerligt utnyttjande av Assman som kraftkälla.

Åstafors kraftverk

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Hurråsen 1:4

Verksamhet: Kraftverk

Åstafors damm, intagsränna och kraftstation. Till vänster syns dammbyggnadens två flodutskov.

Anläggningsbeskrivning

Åstafors kraftverk ligger i ån Assman, sydost om Svenljunga tätort, ca 800 meter nedströms Strömsfors kraftverk. Ovanför dammen breddas Assman till en omkring 5000 m² stor vattenspegel. Vid fallet har det tidigare legat en kvarn och en trikåfabrik, sedermera spinneri. Fabriksbyggnaden, vilken var belägen på norra sidan om ån, revs i början av 2000-talet. Kvar finns endast det så kallade "rivet", en mindre tegelbyggnad där det tidigare revs lump av gamla avlagda kläder till trikåfabriken. Fallhöjden är fem meter. Kraftverket är idag helautomatiserat och ägs av Assman Ätran Kraft.

Byggnadsbeskrivning

Den drygt 80 meter långa dammbyggnaden är utförd i betong och är försedd med fem utskov: intaget till turbinerna, två flodutskov, en 15 meter lång överfallsöppning samt ett mindre utskov. Det sistnämnda var avsett för flottningen. Dammens utförande följer i stort beskrivningen i vattendomen från 1925. Intaget liksom det ena flodutskovet är försett med spettluckor av trä. Den andra flodutskovet öppnas och stängs med en maskinellt manövrerad planlucka i stål. Den mindre öppningen på norra sidan förefaller vara försett med sättar. Nedströms utskoven finns en stötbotten i betong.

Drivvattnet till turbinerna leds fram via en knappt 30 meter lång intagsränna utförd i betong och täckt med ett trädäck. Rensgallret, beläget innanför intagsluckorna, rensas maskinellt. Nedanför kraftstationen rinner vattnet ut i en 60 meter lång och delvis betongsförstärkt utloppskanal.

Kraftstationen är uppförd i anslutning till turbinsumpen och utgörs av en mindre, äldre del med putsad fasad och en nyare, större del klädd med vit mexisten. Den äldre delen har en stickbågeformad fönsteröppning mot söder. Den nyare delen är försett med en fönsteröppning med glasbetong mot öster. Taken är utformade som flacka pulpettak och belagda med svartlackerad, tegelimiterande plåt. Invändigt är väggar och tak vitmålade och betonggolvet målat i grått.

Kraftverkets maskineri utgörs av två aggregat med horisontalaxlade tvillingturbiner av francistyp. Den ena turbinen är enligt uppgift ursprunglig, tillverkad 1916 på Finshyttans Bruk i Filipstad. Den andra, senare tillkomna turbinen, är av okänd ålder men är eventuellt tillverkad på Karlstad Mekaniska Verkstad, Verkstaden Kristinehamn, i likhet med en bevarad regulator. De tidigare turbinregulatorerna är ersatta av hydrauliskt motviktsaggregat.

Turbinerna driver två synkrongeneratorer. Den mindre, vilken är inrymd i kraftstationens äldre del, är tillverkad av Asea och har en effekt på 160 kW. Generatorn är märkt med en svastika vilken användes som Aseas logotyp fram till 1933. I änden på generatorn sitter en matarmaskin av samma fabrikat. Den större generatorn är tillverkad av Elektromekano i Helsingborg och har en effekt på 200 kW.

Historik

Fallet vid Åstafors betjänade i äldre tid Risa kvarn. Kvarnen är utmärkt på en karta från 1816 rörande Åstarps by skogs och utmarker. På en laga skifteskarta från 1859 förefaller en såg vara uttritad på norra sidan om ån på platsen där senare en textilfabrik uppfördes.

Marken på norra sidan om ån, mitt för Risa kvarn, såldes enligt ett köpebrev den 8 december 1875 till Anders Josef Larsson, en av grundarna av Strömsbergs Bruk. På den häradsökonomiska kartan från 1890-1897 är platsen betecknad med Strömsberg Yllefabrik. I ett besiktningsprotokoll från 1890 rörande flottningen på Assman omnämns en fabrik med tillhörande vattenverk vilken inte var i gång. År 1895 anlades AB P G Larsséns Trikaufabrik. Vid Risa kvarn på åns södra sida fanns vid samma tid en såg och en kvarn.

Dammen vid Åstafors kraftverk.

Omkring 1910 hade trikåfabriken ca 70 anställda och ett stort antal maskiner som drevs med vattenkraft. Här fanns också två generatorer för elektrisk belysning. Tillverkningen bestod vid denna tid huvudsakligen av bomullsunderkläder. Senare kom byggnaden att inrymma ett ullspinneri.

År 1913 blev nybildade Svenska Förenade Trikåfabriker ny ägare till trikåfabriken. Företaget bildades genom en fusion av ett stort antal företag. Verksamheten vid Åstafors var knuten till textilindustrin i närbelägna Uddebo. Samma år såldes en del av Risa kvarns egendom på södra sidan av ån, omfattande ett markområde med därtill angränsande vatten och grund i Assman, damm- och brobyggnader samt skog, bostadshus och en sågverksbyggnad. Köpare var Carl Eiserman, Gustaf Rydin och Petrus Skoglund. Den förstnämnde var Svenska Förenade Trikåfabrikers första VD (företaget blev senare känt som Eiser).

Några år senare uppfördes på den gamla kvarntomten en kraftstation för trikåfabrikens elförsörjning. Enligt uppgift skedde detta 1916. Samma år levererade Finshyttans Bruk i Filipstad en ny turbin till AB Sveriges Förenade Trikåfabriker. Ett samtida foto visar en tegelbyggnad på den södra sidan om ån med sadeltak och ett tillbyggt turbinhus ut mot vattnet samt en ränna i trä.

Genom en vattendom meddelad den 10 juli 1925 erhöll Svenska Förenade Trikåfabriker tillstånd att dels uppföra en ny dammbyggnad och bygga om och till befintlig kraftstation med tillhörande tillloppsränna samt fördjupa avloppskanalen, i enlighet med ett förslag upprättat av AB Vattenbyggnadsbyrån, dels upprensa ett stråk i Assman mellan Åstafors och Strömsfors. Genomförandet lär enligt uppgift emellertid ha dröjt fram till 1930-talet. Sedermera byggdes en ny damm. Vilka förändringar som eventuellt skedde avseende kraftstationen är inte känt.

Åstafors kraftverk är upptaget i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 286 kVA för produktion av likström. Fallhöjden angavs till 3,8 meter.

Spinneriet var i gång fram till 1963. Därefter vidtog en verksamhet inriktad mot sovsäckar vilken varade under några år. Fabriksbyggnaden tjänade senare som lager under en period innan den revs en bit in på 2000-talet.

Åren 1964–1965 skedde en om- och utbyggnad av kraftverket som vid denna tid var privatägt. Såväl turbinsumpen som kraftstationen byggdes till. En befintlig generator kom att ingå även i den nya kraftstationen som en av två generatorer. Den tillkommande turbinen lär ha flyttats till Åstafors från Ljungafors i utkanten Svenljunga där ett nytt kraftverk uppfördes några år in på 1960-talet. År 1980 såldes kraftverket till kommunala Kinds Energiverks AB som sedan tidigare ägde Björsdamms kraftverk. Senare övergick ägandet till Vattenfall.

Generator med tillhörande matarmaskin i den äldre delen av kraftstationen.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Åstafors kraftverk har ett kulturhistoriskt värde. Värdet grundar sig främst på ett långvarigt och kontinuerligt utnyttjande av vattenkraften vid Åstafors. Av tidigare kvarn, såg och textilindustri kvarstår emellertid få spår men i närområdet finns ett flertal byggnader som kan bidra till förståelsen av tidigare verksamheter runt forsen.

Upplevelsen av anläggningen domineras av dammbyggnaden och intagsrännan vilka är uttryck för sin tids rationella betongbyggande. Tidstypisk kan också 1960-talets kraftstation med sin bunkerliknande karaktär och mexistensklädda fasad sägas vara. Mexisten lanserades vid samma tid som kraftstationen fick sin nuvarande utformning. Här finns också en del av byggnaden liksom maskinell utrustning som påminner om ett tidigare utförande.

Fredriksborgs kraftverk

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Röstorp 6:3

Verksamhet: Kraftverk

Fredriksborgs kraftstation sedd från utloppssidan.

Anläggningsbeskrivning

Fredriksborgs kraftverk är beläget i Assman, 1,5 kilometer nordost om Örsås kyrka. På platsen har det funnits vattenanknuten verksamhet sedan åtminstone 1600-talet, bland annat kvarn och såg samt ett pappersbruk. Det sistnämnda gav platsen sitt namn. I anslutning till verksdammen och den gamla kvarnplatsen på åns östra sida ligger den tidigare mjölnarbostaden. På samma sida, strax nedanför dammen ligger en husruin utförd i kvaderhuggen sten. Det indämda vattnet bildar en betydande vattenspegel. Väster om dammen löper en sidokanal med inlopp en bit uppströms från kraftstationen. Kraftstationen nås antingen via dammbron eller via en uppströms belägen vägbro med mitt- och sidostöd murade i kvaderhuggen sten. Fallhöjden vid Fredriksborg är knappt tre meter.

Byggnadsbeskrivning

Kraftverket har genom åren byggts om och moderniserats. Vid sidan om kraftstationen står en avställd turbinregulator från Karlstad Mekaniska Werkstad, Verkstaden i Kristinehamn, tillverkad 1926. Eventuellt kan regulatorn kopplas till en tidigare ombyggnad. Även dammbyggnaden vittnar om förändringar som skett. Dammen är i grunden utförd i kvaderhuggen sten men genom åren har olika betongarbeten utförts, bland annat vid intagen intill kraftstationen. Nedströms kraftstationen rinner vattnet i en längre utloppskanal vilken delvis är betongskodd. Sedan några år pågår en renovering av dammen. Bland annat har de murade pelarna förstärkts med betong på vattensidan.

Dammen har två större luckutskov, dels vid naturfåran, dels vid utloppet till sidokanalen. Luckorna manövreras maskinellt. Vid naturfåran finns även tre större överfallsöppningar liksom en mindre öppning vilken stängs med sättar. Intaget utgörs av två luckförsedda öppningar vilka leder drivvattnet in till en bassäng där det samlas innan det rinner vidare till turbinerna. Till varje turbin hör ett rensgaller vilka rensas maskinellt.

Huruvida nuvarande kraftstation i två plan är den ursprungliga är inte känt. Byggnaden är till stor del utförd i betong. Av ett äldre foto att döma har den övre våningen varit klädd med sten. Fasaden är idag spritputsad. Det falsade plåttaket har ett bibehållet äldre utförande vilket också gäller de tätspröjsade fönstren. Kända förändringar är att fönstren i underbyggnaden mot utloppskanalen ändrat utseende vid någon tidpunkt liksom att det tidigare funnits en lägre tillbyggnad på långsidan mot dammen.

Omkring år 2000 genomfördes en större renovering av kraftverket som i kraftstationen innebar stora förändringar. Generatorerna var tidigare placerade på andra våningen men flyttades i samband med renoveringen till bottenvåningen. Vid tiden demonterades också äldre kontrollutrustning med tillhörande marmortavlor.

Kraftverket är idag utrustat med tre maskinaggregat med francisturbiner. Två av turbinerna är enligt uppgift tillverkade vid mitten av 1920-talet på Karlstad Mekaniska Werkstad, Verkstaden i Kristinehamn, och en är tillverkad 1932 i Hällaryd, Vetlanda kommun. Turbinerna driver tre asynkrongeneratorer av senare datum, två direkt drivna och en remdriven. Den sammanlagda effekten är 170 kW.

Fredriksborgs kraftstation och damm med intagsluckorna till höger.

Historik

År 1698 rapporterar den så kallade kvarnkommissionen om en kvarn i Röstorps som är i drift större delen av året. Kvarnen är utmärkt på en karta från 1702, "Röhrstorps qvarn", belägen på östra sidan om ån. På en karta från 1758 finns det en "stamp" utmärkt en bit nedströms kvarnen. Knappt hundra år senare, år 1856, låg det en såg direkt nedanför kvarnen.

På den häradsekonomiska kartan från 1890-talets mitt är mjölnarbostället intill kvarnen betecknat som gården Qvarntomten. På västra sidan om ån låg en såg. I samband med en syn avseende flottningen på Assman 1890 konstaterades att det på platsen fanns en såg och rester efter ett tidigare pappersbruk samt en dammanläggning. Sågen och dammen var i dåligt skick. Pappersbruket hade varit beläget på västra åstranden. Här fanns även en 33 meter lång kanal som antogs vara grävd. Kanalen bedömdes vara lämplig för flottning, åtminstone så länge sågdammen var bristfällig. År 1893 blev sträckan Dalstorpssjön-Ätran allmän flottled.

Även sedan kraftverket anlades fanns det under många år ett sågverk på platsen, beläget intill sidokanalen väster om ån, norr om kraftstationen. Här förefaller det även ha funnits en spånhyvel. Sågen ska under alla år ha varit vattendriven.

Det nämnda pappersbruket kom i gång år 1841. En av grundarna var Fredrik Lund som kom från Höljeryds Pappersbruk i småländska Långaryd. Pappersbruket vid Rörstorps kvarn fick namnet Fredriksborg efter denna Fredrik som i samband med flytten förvärvade befintlig kvarn och såg på platsen. Pappersbruket var ett handpappersbruk där råvaran bestod av lump av linne och bomull. År 1850 sysselsatte bruket åtta arbetare. Året därpå brann pappersbruket ner till grunden och därefter förefaller verksamheten ha legat nere en tid. Från 1880-talet finns uppgifter om att verksamheten var i gång igen. Bruket omnämns sista gången 1888.

Omkring år 1890 upphörde kvarndriften och år 1899 såldes kvarnegendomen till handelsfirman Bengtsson och Andersson i Åstarp som direkt överlät köpet på Uddebo Triksåfabrik som anlade ett vattenkraftverk på platsen. År 1900 byggdes en ny damm och en kraftstation. I september samma år erhöles tillstånd från självaste konungen. Året därpå installerades turbiner om 80 hk och i en annons gällande jobbet som maskinist kan man läsa: "Person som är kompetent öfvertaga jordbruket å gården äger företräde." Samma år sattes kraftverket i drift.

I Uddebo tillverkades bland annat trikotvaror och möbeltyg. Då Assman saknade fall vid Uddebo drevs fabrikerna under det sena 1800-talet med ångkraft. Vid inledningen av 1900-talet övergick man till eldrift. Genom två ledningar erhöles fabrikerna ström från Fredriksborgs kraftverk beläget ca 8 kilometer från Uddebo. I en tidningsartikel 1901 omtalas ledningen som troligen den längsta ledningen för elektrisk kraftöverföring i södra Sverige. Elen nyttjades för belysning och för driften av väveriets maskiner. Senare ska kapaciteten ha utökats så att även privatpersoner fick tillgång till el.

Fredriksborgs kraftverk är upptaget i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 110 kVA. Vid verket producerades trefasström. Innehavare av kraftverket var AB Uddebo Triksåfabriker. År 1969 övertogs kraftverket av en privatperson. År 2016 förvärvade den nuvarande ägaren kraftverket som kort därefter inledde en renovering av dammen.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Fredriksborgs kraftverk har kulturhistoriskt värde. Kraftverket utgör en fortsättning på ett månghundraårigt nyttjande av vattnet som kraftkälla på platsen. Kopplingen till ett industriföretag är betecknande för det tidiga 1900-talets kraftverksbyggande. Kopplingen till textilindustrin är utmärkande för Sjuhäradsbygden.

Kraftverksanläggningen har genom åren genomgått olika förändringar men har i stora delar en bibehållen äldre karaktär, i synnerhet avseende kraftstationens exteriör. Till miljön hör också den tidigare mjölnarbostaden vilken även förefaller ha tjänat som maskinistbostad.

Det uppdämda vattenområdet sett från dammen. I bakgrunden syns luckorna vid utloppet till den kanal som löper vid sidan av dammen liksom en balkbro med murade stöd i sten.

Assmebro kraftverk

Kommun: Svenljunga kommun

Åtgärdsområde: Assman uppströms Ätran

Fastighetsbeteckning: Håcksvik 1:19

Verksamhet: Kraftverk

Den enkla kraftstationen, klädd i rödlackerad plåt, inrymmer kraftverkets maskinella utrustning.

Anläggningsbeskrivning

Assmebro kraftverk är beläget i Assman och är det sista i raden av kraftverk innan ån rinner ut i Ätran. Genom olika ombyggnader har anläggningen bytt skepnad genom åren och utgör idag ett till stora delar modernt kraftverk. Dammbyggnaden och utloppskanalen vittnar dock om dess höga ålder. Till anläggningen hör även två äldre byggnader: ett förråd och en putsad byggnad vilken ska ha inrymt en dieselmotor för reservkraft. Strax väster om anläggningen ligger en äldre, fristående villa som eventuellt tidigare haft en koppling till kraftverket. Kraftverket drevs under många år av Vattenfall men ägs idag av Assman Ätran Kraft. Fallhöjden är sju meter.

Byggnadsbeskrivning

Dambyggnaden följer det ursprungliga utförandet med en intagsöppning och fem utskov. Det mittersta och minsta utskovet var avsett för den flottning som bedrevs på Assman. Dambyggnaden är huvudsakligen byggd i betong men dess nedströms belägna stötbotten är belagd med kvaderhuggen natursten. Öppningarna är försedda med fem spetluckor av trä, två spetluckor av stål och tre maskinellt manövrerade luckor av stål. Till de sistnämnda hör en större hydraulmanövrerad planlucka.

Naturfåran är delvis stensatt utmed den landremsa som skiljer den från utloppskanalen. Den utgrävda och sänkta utloppskanalen nedanför kraftstationen är över 200 meter lång.

I samband med att en ny kraftstation uppfördes under andra hälften av 1980-talet ersattes tidigare francisturbiner av en kaplanturbin. Kraftverket blev nu också fjärrstyrt. 2020 skedde på nytt en större renovering då stora delar av turbinen byttes ut och en ny synkrogenerator installerades med en ökning av kraftverkets effekt som följd.

Kraftstationen utgörs av ett sentida maskinhus klätt med rödlackerad plåt. Installerad effekt är 900 kW. Generatoren är en synkrogenerator.

Dammen vid Assmebro kraftverk, utförd i betong och sten.

Historik

På den häradsekonomiska kartan från mitten av 1890-talet finns ingen information om någon verksamhet på platsen. En bit uppströms låg Assma kvarn, känd från 1875. År 1917 försågs kvarnen med en generator som gav el till de närmast belägna husen. 1937 uppfördes en ny kvarn. Verksamheten varade fram till omkring 1960.

Samma år som en generator installerades i kvarnen påbörjades bygget av en kraftstation i privat regi vid Assmebro kvarn. Projektet slutfördes emellertid inte. Året därpå bildades Aktiebolaget Assmebro Elektricitetsverk. Syftet var att efter inköp av ett vattenfall vid Assmebro anlägga ett vattenkraftverk och därefter försälja el till belysning och kraft inom Kinds härad. Samma år påbörjades arbetet med ett nytt kraftverk nedströms från Assmebro kvarn.

Bygget genomfördes delvis med hjälp av så kallade vattenrallare från Västerås. Intill kraftstationen uppfördes en dammbyggnad i betong. Parallellt med kraftverksbygget pågick arbetet med ledningsnätet. Totalt 37 transformatorstationer uppfördes. Det första aggregatet med turbin och generator installerades 1919 och på julen samma år släpptes elen på för första gången. Assmebro kraftverk är upptaget i en förteckning över elektriska anläggningar i Älvsborgs län 1926 med en installerad generatoreffekt på 200 kVA för produktion av 3-fasström.

År 1927 kom ett andra aggregat i drift. 1934 installerades ett dieselaggregat för reservkraft i en byggnad strax sydost om kraftstationen. År 1939 (år 1942 enligt informationsmaterial från Vattenfall) togs aggregat nummer tre i drift. Kraftverket hade en samlad effekt på 450 kW. Elproduktionen vid Assmebro skulle dock snart inte vara tillräcklig och från 1944 erhöles reservkraft från Trollhättan och Vattenfall, som 1945 förvärvade kraftverket i Assmebro. Under de följande åren genomfördes en ombyggnad av kraftverkets distributionsnät.

Vattenfall lät uppföra en ny kraftstation under åren 1986–1989 efter att kraftverket drabbats av ett par haverier. Den gamla kraftstationen, vilken utgjordes av en envåningsbyggnad med en tub till intaget i dammen och en tvåvåningsbyggnad i direkt anslutning till dammen, revs i sin helhet. I den nya byggnaden installerades ny turbin och ny generator.

År 2014 sålde Vattenfall anläggningen till nuvarande ägare. 2020 genomfördes på nytt en större ombyggnad på grund av brister i driften.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Assmebro kraftverk har ett kulturhistoriskt värde. Värdet ligger främst i den bevarade dammbyggnaden med tillhörande vattenvägar och kraftverkets betydelse för närområdets elektrifiering i början av 1900-talet. Assmebro kraftverk uppfördes som ett bygdekraftverk under en tid då elektrifieringen av den svenska landsbygden tog fart. En förstärkande aspekt är den fortsatta driften. Till miljön hör även ett par äldre komplementbyggnader uppförda som förråd och för att inrymma ett reservkraftsaggregat liksom en möjlig maskinistbostad.

Kvarntorps kvarn

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Nissan uppströms Färgaryd

Fastighetsbeteckning: Ljungsarp 7:1

Verksamhet: Kraftverk

Kvarntorps kvarn. Till vänster skymtar kraftstationen med sitt platta tak.

Anläggningsbeskrivning

Kvarntorp ligger strax öster om Ljungsarps samhälle. Miljön innefattar kvarn, kraftstation, smedja och såghus, belägna intill Västerån. Här finns även en stengrund efter en tidigare vattendriven såg liksom grunderna efter ett stall och en transformatorstation. Närmare landsvägen ligger den tidigare mjölnarbostaden med tillhörande ekonomibyggnader. På vägen till kvarnen finns en äldre mjölnarbostad, flyttad hit i samband med att ett nytt bostadshus uppfördes.

Vid 1990-talets början skedde en upprustning av kvarnen, vilken nedlades på 1960-talet, och sedan dess har sporadisk malning utförts. I den intilliggande kraftstationen finns en pågående elproduktion.

Byggnadsbeskrivning

Drivvattnet rinner i en över 200 meter lång tilloppskanal från en damm i ån fram till kraftverkets intag. Från intaget leds vattnet via en tub sista biten fram till kraftstationen. En tidigare trätub har i senare tid bytts ut mot en ståltub inklädd med gummi. Dammbyggnaden är utförd i sten med ett brett, stenbelagt dammkrön och endast ett mindre utskov utöver inloppet till kanalen. Inloppet är stensatt och på åsidan finns en mindre överfallsöppning för överskottsvatten. Både utskovet och inloppet är försedda med spetluckor.

Kraftstationen utgörs av en mindre, fristående byggnad intill kvarnbyggnadens norra gavel, utförd i gjuten och putsad betong. Det flacka pulpettaget är belagt med plåt. Kraftstationen inrymmer turbin, turbinregulator, generator och elektrisk utrustning. Regulatorn är tillverkad 1916 vid Finshyttans Bruk i Filipstad. Turbinen är tillverkad av Nydals Gjuteri & Mekaniska Verkstad i Jönköping vid mitten av 1940-talet. Generatorn var vid inventeringstillfället bortplockad för renovering men är enligt uppgift tillverkad av Elektriska AB Eck i Partille 1918. Utmed byggnadens ena gavel finns en enkel, panelklädd tillbyggnad vilken innehåller utrustning för tidigare kraftöverföring.

Kvarnbyggnaden är uppförd i liggande timmer på en sockel av murad natursten och rymmer tre våningsplan. Utvändigt är byggnaden klädd med stående locklistpanel. På det mittersta våningsplanet återfinns kvarnens rens- och förmalningsmaskineri och på det översta dess siktverk. All maskinutrustning i kvarnen är av märket Wilhelm Bäckman, Björköby.

Dammen vid Kvarntorps kvarn. Utanför bild finns tilloppskanalens inlopp. I åfåran, strax nedströms, finns resterna efter en tidigare damm vilken hörde till Lindefors kvarn.

Historik

När den första kvarnen vid Västerån byggdes saknas det uppgift om. År 1850 omnämns Lagmanshaga kvarn och såg, belägna på gården Lagmanshaga ägor. Kvarnen var utrustad med två stenpar. Den häradsekonomiska kartan från mitten av 1890-talet visar två kvarnar i området, Lindefors kvarn och Lagmanshaga kvarn. Den förstnämnda var belägen strax uppströms Lagmanshaga kvarn vilken är markerad på platsen för nuvarande kvarnbyggnad. Båda kvarnarna fick sitt vatten direkt från Västerån. I anslutning till Lagmanshaga kvarn låg en såg. Till rörelsen, som sköttes av en anställd mjölnare, hörde även en smedja.

År 1914 friköptes kvarnegendomen med tillhörande torp och jordbruk från Lagmanshaga gård av dåvarande mjölnaren Gustav Larsson. Det var nu platsen fick namnet Kvarntorp. Fyra år senare genomfördes flera betydande förändringar vid kvarnen och sågen som nu försågs med turbindrif. Kvarnmaskineriet drevs dessförinnan av tre vattenhjul. Den intilliggande sågen med spånhyvel drevs av två vattenhjul. Vid ombyggnaden installerades även en likströmgenerator vilken försåg Ljungsarps by, Sjögården, Björstorp, Jorstorp och Askåker med el till elektrisk belysning. Samma turbin som drev generatorn drev också sågverket. Likströmsepoken varade fram till 1936 då det lokala nätet anslöts till Trollhättan och Vattenfalls elnät.

För att öka fallhöjden förvärvade Gustav Larsson det gamla kvarnstället Lindefors. Uppströms detta uppfördes en ny dammbyggnad från vilken en lång tilloppskanal grävdes för drivvatten till kvarnen, sågen och generatorn. Från nedre änden på kanalen och intaget anlades en trätub. Invändigt förändrades kvarnbyggnaden genom att en central drivaxel installerades i bottenplanet och de tre stenparen fick en ny placering.

Nästa stora förändring i kvarnen skedde 1936 då en valsstol installerades. För att den tillhörande sikten skulle få rum byggdes kvarnbyggnaden på med en tredje våning. Samtidigt installerades en elmotor för driften av kvarnens maskineri. Året därpå köptes en utsädesrens in.

År 1945 ersattes de ursprungliga två turbinerna av en ny från Nydals Gjuteri & Mekaniska Verkstad. 1959 införskaffades en begagnad turbinregulator och en tillika begagnad generator. Enligt uppgift hämtades generatorn från Henrik Gustafssons textilindustri i Gällstad. Eventuellt var det vid denna tidpunkt som kraftstationen fick sitt nuvarande utseende.

Efter Gustavs Larsson bortgång 1943 drevs kvarn- och sågverksrörelsen som en bisyssla till jordbruket. 1950 uppfördes ett nytt såghus strax nedanför kvarnen. Den nya sågen drevs med el. Sågverksamheten upphörde emellertid redan 1959. Fyra år senare, 1963, upphörde kvarndriften. Elproduktionen fortsatte emellertid.

Kulturhistorisk värdering

Högt kulturhistoriskt värde

Kvarntorps kvarn har ett högt kulturhistoriskt värde. Samma bedömning har tidigare gjorts i samband med länstäckande inventeringar av agrar småindustri, där kvarnen har bedömts i relation till andra motsvarande miljöer.

Värdet ligger dels i den såväl exteriört som interiört välbevarade kvarnbyggnaden, dels i helheten med kvarn, kraftstation, kanal och damm. I närheten finns också smedja, såghus och mjölnarbostad liksom lämningar efter tidigare byggnader på platsen. Dammbyggnaden i sten har en ålderdomlig prägel. Strax nedströms finns lämningar efter en tidigare damm, som hört till en kvarn på östra sidan om ån.

Under lång tid drevs kvarn, såg och elproduktion parallellt vilket var en vanlig företeelse. Många av landets mindre bygdekraftverk under 1900-talets första hälft var knutna till en kvarnrörelse. Kvarntorps kvarn bidrog i hög grad till Ljungsarps elektrifiering från slutet av 1910-talet.

Del av den långa tillloppskanalen vid Kvarntorps kvarn och kraftstation.

Skogsfors regleringsdamm

Kommun: Tranemo kommun

Åtgärdsområde: Nissan uppströms Färgaryd

Fastighetsbeteckning: Outrett, mellan Askåker 1:2 och Askåker 1:3

Verksamhet: Regleringsdamm

Dammen vid Lagmanshagasjöns utlopp i Västerån.

Anläggningsbeskrivning

Dammen är belägen vid Lagmanshagasjöns utlopp i Västerån och är enligt uppgift kopplad till ett kraftverk vid Skogsfors i Gislaveds kommun, ca 2,5 kilometer sydost om dammen. Platsen kallas på kartor för Södra Os. I *Svenskt dammregister* är dammen upptagen som regleringsdamm vid Södra Os.

Nedströms dammen passerar en väg över en modern vägbro i betong. Intill dammens västra sida finns en kortare vägsträcka som utgör en äldre dragning av vägen. På ett flygfoto från 1970-talet gick vägen närmare vattnet. Brons läge förefaller dock vara oförändrat i jämförelse med den häradsekonomiska kartan från 1890–97. Om det vid denna tid fanns en damm på platsen framgår inte.

Byggnadsbeskrivning

Dammen utgörs huvudsakligen av två utskov mellan murade pelare i huggen sten. Det ena utskovet utgörs av överfallsöppning, det andra av en lucköppning försedd med fyra spetluckor i trä. Någon dammbro finns inte men däremot en trappa gjuten i betong på östra sidan om lucköppningen. Urtag i pelarna vid lucköppningen vittnar om att det sannolikt legat bärande balkar här. Dammutskoven flankeras av låga upphöjningar krönta med huggen sten vilka sträcker sig några meter åt båda hållen.

Dammens två utskov mellan murade pelare i sten. På pelarna finns mindre pågjutningar i betong.

Historik

På en avmätningsskarta från 1735 finns det tre kvarnar vid Skogsfors, tillhörande Öreryd och Fagerberg. På en laga skifteskarta från 1860 gällande Öreryd finns det både såg och kvarn på platsen.

År 1850 byggdes en ny kvarn i en våning, en bit från fallet vid Skogsfors. År 1916 skedde en avsöndring av fastigheten Skogsfors från Öreryd Västergård. 1922 installerades valskvarn.

Skogsfors såg lades ner före andra världskriget. På 1960-talet upphörde kvarnverksamheten.

Vid slutet av 1910-talet anlades ett mindre kraftverk vid Skogsfors som från 1919 kunde förse närområdet med elektricitet. Bland annat fick Lindås by vid södra änden på Lagmanshagasjön elkraft från Skogsfors. Kraftstationen utgjorde en tillbyggnad till Skogsfors kvarn.

Åtta år senare redovisas Skogsfors kvarn i en förteckning över elektriska anläggningar i Jönköpings län. Anläggningen, som producerade likström, drevs med vattenturbin och hade en installerad effekt på 10 kVA.

År 1940 övertog Anderstorps Elektriska Distributionsförening eldistributionen, med el från Trollhättan. Elproduktionen vid Skogsfors fortgick emellertid. De sista åren hade Skogsfors bara en abonnent, Lövåsen. 1975 anslöts Skogsfors till Mossebo elektriska andelsförening. Den gamla kraftstationen var i drift fram till 1976.

I början av 1980-talet skedde en ombyggnad för ett nytt kraftverk. En ny begagnad dubbelturbin anskaffades. En ny utbyggnad utfördes och en ny generator och styrutrustning för samkörning med elnätet installerades. 1981 var det nya verket i gång med en effekt på ca 40 kW. Elen som inte förbrukades på gården levererades till Mossebo elektriska andelsförening.

Västerån har även nyttjats för flottning. I slutet av 1880-talet tjänade ån som allmän flottled och enligt en samtida uppgift hade den gjort så sedan lång tid tillbaka. Flottningen ska vid 1920-talets början ha varit omfattande. Från 1907 flottades stora mängder massaved genom Västerån till Nissan för Oskarsströms Sulfit AB räkning. Andra intressenter under det tidiga 1900-talet var Nissafors Bruk, Smålandsstenars Ångsågs AB, trävarufirman Harald Kjaer & Co. i Köpenhamn samt Hylte och Rydöbruks AB.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde

Skogsfors regleringsdamm har ett kulturhistoriskt värde. Dammbyggnaden har ett bibehållen äldre karaktär men förefaller sakna vissa delar. Den kan kopplas till en eller flera vattendrivna verksamheter som finns eller har funnits nedströms i Västerån. Det avskilda läget gör emellertid sammanhanget svårt att uttyda på plats. Genom dammen har det även skett en omfattande flottning.

Källförteckning

Skriftliga källor

- Agrar småindustri i Västra Götaland: Översikt och prioritering av landsbygdens små industrier. Västarvet, Västra Götalandsregionen, 2006
- Bilder från Öreryd. Öreryds Hembygdsförening, 1990
- Boken om Kind. Johan Andersson. Mariestad, 1930
- Boken om Ljungsarp. Ljungsarps hembygdsförening, 2011
- Boken om Örsås. Örsås hembygdsförening, 2002
- Bygdehistoria från Södra Kind. Stig Sverneskog, Svenljunga, 1992
- De svenska vattenkraftverken: teknik under hundra år. Bengt Spade. Riksantikvarieämbetet, 1999
- Fegen - Kalvsjön: Kulturhistorisk beskrivning och analys av området kring Fegen och Kalvsjöarna. Gislaveds kommun, 2010
- Järnets män: L P Eklund, J V Olsson. Kent Andersson. Västra Frölunda, 1993.
- Kraften i vattnet: Tematisk inventering av kulturhistoriskt värdefulla vattenkraftverk i Västra Götalands län 2014-2016. Del II. Länsstyrelsen Västra Götaland, 2016
- Limmared: bygden, bruket, samhället 1740-1990. Limmareds Hembygdsförening, 1990
- Malet, sågat och stampat: En historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier. Länsstyrelsen Västra Götaland, 2019
- Planmässig elektrifiering av landsbygden inom Jönköpings län. Statens offentliga utredningar (SOU), 1924:44
- Planmässig elektrifiering av landsbygden inom Älvsborgs län. Statens offentliga utredningar (SOU), 1926:27
- Strömsfors bruk: En byggnadsinventering av ett brukssamhälle i Svenljunga kommun. Regionmuseum Västra Götaland, 2004
- Svenska kvarnar. Red. Jacob Winning. Svenska tullkvarnars riksförbund, 1940
- Utdrag ur arkivhandlingar om flottning inom Nissans åtgärdsområde. VaKul. Länsstyrelsen Västra Götaland, 2014
- Utdrag ur arkivhandlingar om flottning inom Ätrans åtgärdsområde. VaKul. Länsstyrelsen Västra Götaland, 2014
- Yngeredsfors, en industri- och teknikhistoria. Marcus Jacobson. Svensk Vattenkraft, 2020:2
- www.stromforsgruppen.se
- www.tranemo.se

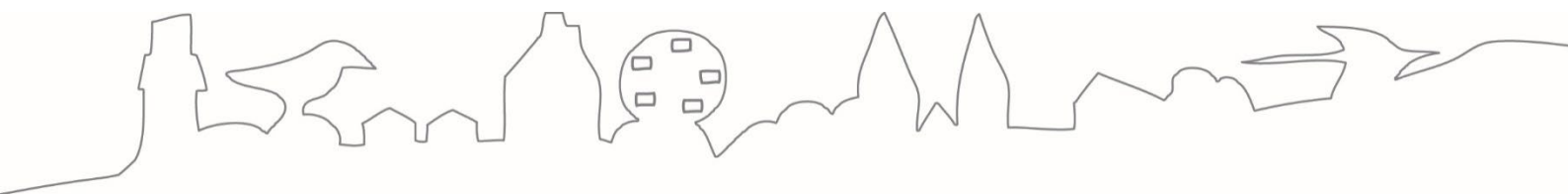
Arkiv

Brandförsäkringsverket: <https://www.brandverket.se>

Kungliga biblioteket: <https://tidningar.kb.se/>

Lantmäteriet: <https://historiskakartor.lantmateriet.se>

Riksarkivet: <https://sok.riksarkivet.se/?Sok=true>

Länsstyrelsen
Västra Götaland